

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav pro archeologii

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Bc. Daria Trusova

Archeologické doklady vztahů mezi Skandinávií a severozápadem Ruska v raném středověku

The archaeological evidence of relations between Scandinavia and
North-West Russia in the early Middle Ages

Praha 2014

Vedoucí práce: doc. PhDr. Lubomír Košnar, CSc.

Poděkování

Na prvním místě bych ráda poděkovala doc. PhDr. Lubomíru Košnarovi, CSc. za vedení diplomové práce, konzultace a korektury textu. Bc. Daně Chmelíkové a obzvlášť Slávce Stehlíkové jsem zavázána za skvělé korektury textů. Děkuji také Bc. Kateřině Bromové za všechny odpovědi na mé nekončící otázky.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 12. prosince 2014

.....
Jméno a příjmení

Abstrakt

Tato diplomová práce je věnována raně středověkým kontaktům severozápadní Rusi a Skandinávie. Pozornost je v ní zaměřena na rozkrytí povahy pobytu Skandinávců na území Rusi. K tomu bylo zaměřeno shromáždění a vyhodnocení archeologických nálezů nejdůležitějších ekonomických center podél obchodních cest středověku. Údaje o výzkumech v Rusku a objevených předmětech byly převzaty z novějších ruskojazyčných vědeckých publikací. Práce usiluje o moderní chápání přítomnosti severských přistěhovalců. Jejím výsledkem je uznání Seveřanů jako trvalých obyvatel v několika ekonomických centrech zároveň s ugrofinskou a slovanskou populací.

Klíčová slova

Skandinávie, severozápadní Rusko, archeologické nálezy, obchodnicko-řemeslnická centra, raný středověk

Abstract

This work is devoted to the contacts between North-Western Rus' and Scandinavia in the early Middle Ages. The work pays attention to disclosure of the nature of the Scandinavians stay in the territory of Rus'. This is done through the description and evaluation of the archaeological finds in the most important economic centers along the trade routes of the Middle Ages. Information on research in the territory of Russia and found objects is taken from the modern Russian scientific publications. In the work the modern vision of the presence of Scandinavian immigrants is disclosed. The result is the recognition of northerners as permanent inhabitants in several economic centers along with the Finno-Ugric and Slavic population.

Keywords

Scandinavia, North-West of Russia, archaeological finds, trade and craft centers, early Middle Ages

OBSAH

1	Úvod.....	8
2	Ladoga a Skandinávci	10
2.1.	Význam Staré Ladogy ve vztazích mezi Skandinávií a severozápadem Ruska v raném středověku.....	10
2.2.	Výzkum Staré Ladogy	11
2.3.	Pohřební lokality Staré Ladogy	14
2.3.1	Poloha Plakun.....	14
2.3.2	Pohřby v sopkách	15
2.3.3	Pozdní ploché pohřebiště v Ladoze.....	16
2.4.	Architektura Staré Ladogy.....	17
2.5.	Jednotlivé nálezy skandinávského typu.....	21
2.6.	Staroladožský skandinávský výrobní komplex 8. století.....	23
3	Skandinávci na Rurikově hradišti	27
3.1.	Topografie osady	28
3.1.1	Stavba číslo 1.....	29
3.1.2	Komplex číslo 56.....	31
3.1.3	Komplex číslo 57.....	31
3.1.4	Starobylý příkop	31
3.2.	Nálezy z kulturních vrstev	32
3.2.1	Výrobky z barevných kovů	33
3.2.2	Soubor korálek	36
3.2.3	Jiné předměty dokazující vztahy Rurikova hradiště se Skandinávií	37
3.2.4	Výrobky z kosti a rohu	37
3.2.5	Keramické výrobky	38
4	Pskov a Skandinávci	40
4.1.	Výzkum raně středověkého Pskova	40
4.2.	Pohřební lokality Pskova.....	42
4.2.1	Pskovské mohylové pohřebiště na návrší Goroděckaja	42
4.2.2	Komorové pohřebiště na návrší Starovozněšenskaja	45
4.3.	Sídelní lokality Pskova	46
4.3.1	Hrad a hradiště Pskova v 10. století	46
4.3.2	Podhradí Pskova 10. – začátku 11. století	47

4.3.3	Zavěliče	48
5	Izborsk a severské starožitnosti.....	49
5.1.	Nástroje a hospodářské předměty	50
5.2.	Předměty z barevných kovů	51
5.3.	Stopy zpracování kostí	52
5.4.	Předměty zbraní, koňského postroje a výzbroje jezdce	52
5.5.	Herní deska.....	53
5.6.	Importované korálky	54
6	Skandinávci Gnězdova.....	57
6.1.	Výzkum Gnězdovského archeologického komplexu.....	57
6.2.	Mohylník	59
6.3.	Osady, jejich topografie a zástavba.....	62
6.4.	Hospodářské činnosti, řemesla, výrobní zóny.....	64
6.4.1	Výrobní komplex 1 (lužní část).....	64
6.4.2	Výrobní komplex 2 (lužní část).....	65
6.4.3	Výrobní komplex 3 (část hradiště)	65
6.4.4	Výrobní komplex 4 (část sídliště)	66
6.5.	Jiné nálezy z mohyl, sídliště a pokladů	67
6.5.1	Výrobky z železných kovů	67
6.5.2	Soubor zbraní	68
6.5.3	Šperky.....	69
6.5.4	Mince a poklady	71
6.5.5	Byzantské předměty a skandinávské pohřební komplexy.....	72
6.6.	Význam Gnězdova ve vztazích mezi Skandinávií a severozápadem Ruska v raném středověku.....	72
7	Závěr	75
8	Seznam použitých pramenů a literatury	82
9	Seznam obrázků	95
10	Seznam zkratk.....	98
11	Přílohy	99

1 Úvod

Cílem této diplomové práce je sledovat archeologické doklady vztahů mezi Skandinávií a severozápadem Ruska v raném středověku. Práce se bude opírat o raně středověký archeologický nálezový fond, jehož elementy byly objeveny na území severozápadu Rusi a publikovány v ruské literatuře a publikacích J. Petersena, H. Arbmana, M. Stenbergera. Jde o nálezy získané systematickými výzkumy a archeologickými odkryvy.

První nálezy severského původu se objevily při archeologických výzkumech 2. poloviny 19. stol. Většina jich byla získána při rozsáhlých výzkumech 20. a začátku 21. stol. Posledních třicet let jsou při zkoumání široce používány moderní metody, jako například nedestruktivní archeologie, úplné proplavování výplní objektů, metalurgické analýzy kovových výrobků.

Prostudovala jsem příslušnou literaturu s kritickým zaměřením na otázky metodických přístupů, vypovídací schopnosti nálezů, oprávněnosti závěrů a shodné či odlišné interpretace. S využitím nových nálezů a zjištění v Rusku jsem charakterizovala nejvýznamnější archeologické lokality, které jsou přímo spojené s problémem; prozkoumala jsem formy kontaktů Skandinávců s místním ugrofinským a slovanským obyvatelstvem a popsala povahu pobytu Skandinávců v obchodních osadách.

Chronologický rozsah mého výzkumu je od 2. poloviny 8. stol. do 1. poloviny 11. stol. Nejintenzivnější kontakty Rusi a Skandinávie patří do 10. stol., to jest do doby aktivního tranzitu východního stříbra přes Rus do zemí Skandinávie. S christianizací Rusi a ukončením pohřbívání na pohanských pohřebištích od počátku 11. stol. klesá také výskyt normanských starožitností.

Objektivními doklady o přítomnosti Skandinávců na území Rusi v mé práci jsou tyto archeologické nálezy:

- runová graffiti na arabských mincích a jiných předmětech;
- nálezy lodních nýtů (jsou nepostradatelnými součástmi v severském loďařství)
 - na rozdíl od mincí s runami bylo jejich rozšíření omezeno severozápadem Rusi, nejstarší nýty pocházejí z vrstev konce 8. – 9. stol.;
- masivní lité loďkovité náramky;
- bronzové a stříbrné spony: oválné, terčovité, rovnoramenné, trojcípé, s kruhovou obručí;
- jehlice s kruhovou obručí;
- železné nákrčníky se závěsky ve tvaru Tórových kladívek;

- četné místní napodobeniny – "hybridy", ve kterých byly spojeny severské a ruské ornamentální motivy;
- meče karolínského typu – vikingové často vystupovali v roli šířitelů franských mečů (často se skandinávskými rukojetmi);
- kopinaté hroty kopí a šípů, bojové sekery, meče–skramasaxy.

Do skandinávských pohřebních zvyklostí na území Rusi patří:

- ❖ žárový pohřeb v lodi;
- ❖ kremace a pohřbení v popelnici, která byla umístěna na hliněné nebo kamenné dlažbě;
- ❖ žárový pohřeb pod mohylou obklopenou kruhovou kamennou dlažbou;
- ❖ poškození zbraně nebo do podloží mohyly vetknutý meč či kopí.

Pro srovnání jsem použila nálezy ze skandinávského kulturního prostředí, k němuž patří Skandinávie a západní Finsko. Lze připustit i provedení analogie s nálezy z lokalit, na kterých určitou část obyvatel tvořili Seveřané (Stará Ladoga, Rurikovo hradiště, Gnězdovo).

V 9. – 10. stol. se Skandinávci usazovali v obchodnicko-řemeslnických centrech – v osadách zaměřených na dálkový obchod a řemeslnou výrobu, ležících podél hlavních říčních tras (*obr. 1*). Proto se zásadní obsah této práce zabývá právě těmito centry. Nálezy skandinávského původu z 9. stol. byly získány pouze v severních oblastech Rusi: od Ladogy do horního Podněpří. Značné rozsáhlé série nálezů 9. stol. pochází jen ze Staré Ladogy a Rurikova hradiště (*Русь в IX - X веках 2012, 455*).

V první kapitole své práce se budu věnovat dějinám Staré Ladogy. Následující kapitola pojedná o projevech severské kultury na Rurikově hradišti. Třetí kapitola nastíní přítomnost Seveřanů v Pskově. Další kapitola uvede významné skandinávské nálezy raně středověkého Izborska. Poslední kapitola představí podrobné charakteristiky skandinávské přítomnosti v Gnězdově.

Po seznamu literatury bude následovat seznam vyobrazení a zkratk. Obrazová příloha obsahuje mapy v raně středověkých obdobích a obrázky vybraných nálezů. Všechna vyobrazení nálezů byla převzata z publikované odborné literatury a z oficiálních archeologických webových stránek prozkoumaných lokalit.

2 Ladoga a Skandinávci

2.1 Význam Staré Ladogy ve vztazích mezi Skandinávií a severozápadem Ruska v raném středověku

V 6. – 7. století osídlili Slované obrovská prostranství střední a východní Evropy. V druhé polovině 1. tisíciletí n. l. pronikli do severní části lesní zóny východní Evropy. Byl zahájen proces formování politického centra a teritoria Novgorodského území, v budoucnosti jednoho z nejsilnějších staroruských mocenských útvarů. Tento proces probíhal zejména v povodí jezera Ilmeň a podél řeky Volchov.

Nebylo to však pouze stěhování Slovanů, co podmínilo vznik vojensko-administrativního a obchodnicko-řemeslnického centra. Neméně významným faktorem byla existence obchodních cest podél Volchova: baltsko-volžská a cesta od Varjagů k Řekům, které vedly přes povodí Volhy a Dněpru a dělily se u pramenu Volchova (*Носов – Горюнова – Плохов 2005, 23—25; Мельникова 2010, 219—225*).

První Skandinávci, neboli "Varjagové", jak je Rusové nazývali, se objevili na jezeře Ladoga již na sklonku 8. stol. Jakmile se ve východní Evropě objevilo množství stříbrných mincí, varjažské skupiny začaly pronikat do vnitrozemí. Snažili se získat pod svou kontrolu hlavní plavební cesty a tím zároveň dominanci na trzích se stříbrem, kožešinami a otroky. Jejich integrace do domácí společnosti tedy byla nezbytná. (*Noonan 1998, 321—348*).

Ve východní Evropě vstoupili Slované a Skandinávci do rozličných forem hospodářských a sociálních vztahů na pozadí finského prostředí. V tomto mezinárodním kotli vznikala první města, vytvářel se zde základ severní Rusi a zrodily se tu předpoklady pro vznik státu. Zvláštní pozornost patří územím podél Volchova, kde obzvláště často docházelo k slovansko-skandinávským kontaktům. Nejdůležitější roli sehrála dvě městská centra — Ladoga a Rurikovo hradiště, která se nacházela v dolním a horním toku řeky Volchov.

Nejstarší z nich je Ladoga, která byla založena v polovině 8. století, 200 km od centra kmenového území ilmeňských Slovenů, na samém severním okraji slovanského světa (nejstarší dendrodata 753). Na západ od ní se táhly neobydlené bažinaté lesy a na východě, na vzdálené řece Sjasi, se vyskytovaly oblasti obsazené finskými kmeny. Ve srovnání se zeměmi kolem Ilmeňského jezera, s jeho úrodnými půdami a rozsáhlými údolními nivami, dolní tok Volchova žádnými zvláštními výhodami pro rozvoj zemědělství neoplýval. Logicky nás tedy napadne, co vlastně v druhé polovině 8. století v severním Povolchoví k založení Ladogy vedlo a co způsobilo její následný rozmach?

Vznik Ladogy přímo v místě dolního toku Volchova by neměl být považován za náhodný jev. Zřejmý vliv na něj měly přírodní a geografické faktory. Ladoga leží v místě, kde se propojuje mořská a vnitrozemská plavební stezka. Na každé z nich panovaly specifické podmínky pro plavbu, které vyžadovaly výměnu výbavy, v některých případech dokonce typu lodi, a mohla fungovat pouze v určitých ročních obdobích. Lodi plující na východ míjely Finský záliv, pronikaly dále na Něvu a podél jižního Ladožského jezera pobřeží se dostávaly na Volchov. Krátká a vodnatá Něva (délka — 74 km, šířka v průměru — 400–600 m, převládající hloubka — 8–11 m) umožňovala zachovat tradici mořské plavby. Něvu mořeplavci chápali jako jakýsi krátký průliv mezi Finským zálivem a Ladožským jezerem. Díky své rozlehlosti a bouřlivé povaze však působila spíše jako moře, než mělký a úzký záliv.

Dolní tok Volchovu působil dojmem široké klidné vodní plochy uprostřed nízkých břehů porostlých křovinami. Po dvaceti kilometrech však řeku přehrazovaly nebezpečné Volchovské prahy, které se táhly se až 9 km. Zde, mezi strmými vápencovými soutěskami vysokými až 30 metrů, řeka proudila neuvěřitelnou rychlostí. Středověké písemné prameny dokládají, že pro překonání prahů byla nutná překládka zboží, následný převoz pozemní cestou podél řeky a přetahování lodí nebo jejich přesunutí na lanech podél břehu. Tato závažná přirozená překážka také zapříčinila vznik nezbytného překládkového místa v dolním toku Volchova — Ladogy, která byla založena na levém břehu Volchova, na soutoku s řekou Ladožka, tvořící pohodlnou zátoku (*Русь в IX - X веках 2012, 102, obr. 8*).

Ladoga leží v místě setkání dvou světů — světa baltských a kontinentálních kultur. Tato poloha také zásadně ovlivnila etnickou rozmanitost její obyvatelstva, hmotnou kulturu a způsobila složité proplétání rozmanitých tradic.

2.2 Výzkum Staré Ladogy

Staré Ladoze (do roku 1704 – město Ladoga) patřila vůdčí role při zakládání ruského státu, městské kultury, a také v rozvoji mezinárodního obchodu a spolupráce mezi národy Eurasie. Archeologické průzkumy hrály při objevování těchto skutečností důležitou roli. První vykopávky byly provedeny ve Staré Ladoze roku 1708. Nálezy z této osady byly s rostoucí intenzitou studovány Z. D. Chodakovským, N. E. Brandenburgem, N. K. Repnikovem, Je. A. Rjabininem a řadou dalších badatelů. Studium středověké Ladogy výrazně posunul V. I. Ravdonikas. Byl to on, kdo v roce 1938 přistoupil ke zkoumání Zemljaného hradiště (*Земляное городище*) ve Staré Ladoze. Tyto práce byly bohužel v roce 1959 přerušeny (celkem zde bylo provedeno 11 terénních sezón). Různorodé archeologické nálezy se dostaly do Ermitáže a s pozoruhodnou posloupností a důkladností byly zpracovány O. I.

Davidanovou. Jí se podařilo uspořádat sbírky předmětů z předešlých expedicí. O. I. Davidanová byla významnou badatelkou, zajímal ji veškerý nahromaděný archeologický materiál Staré Ladogy, ať už to byly šperky, toaletní předměty, tkaniny, výrobky z jantaru, bronzu, skla či dřeva (*Давидан 1994*). Také se vypořádala se složitou grafickou dokumentací výkopů. Neobvyklé bohatství dějin Ladogy, korunováno prací mnoha vědců (zejména V. I. Ravdonikase a O. I. Davidanové), vzbudilo v roce 1972 zájem o obnovení výzkumů Staré Ladogy a Ústav dějin hmotné kultury Ruské akademie věd (*rus. – РАН*) pod vedením A. N. Kirpičnikova sem vyslal archeologickou expedici. Oddíly této expedice vedli E. A. Rjabinin, V. P. Petrenko, E. N. Nosov, V. A. Nazarenko, O. I. Boguslavskij. Materiály, které expedice objevila, umožnily nově předložit a ocenit historické a archeologické dědictví Ladogy, jejího regionu, významu pro Rusko a sousední země (*Средневековая Ладога 1985; Рябинин – Черных 1988; Современность и археология 1997; Древности Поволховья 1997*).

Ladoga byla založena nejpozději roku 753. Tento letopočet je nastaven archeology a je podložen výsledkem dendrochronologické analýzy, která byla provedena v Laboratoři dendrochronologie Ústavu archeologie RAN v Moskvě. Od svého založení byla Ladoga všeobecným centrem slovanských a finských kmenů v dolním Povolchoví. V počátečním období své existence byla největším městem, a zároveň přístavem, na severozápadě Rusi. Význam tohoto osídlení rostl díky jeho umístění na eurasijských magistrálních trasách Západ – Východ (*Носов 2000*).

Podle záznamů "Pověsti dávných let" se roku 862 Ladoga stává hlavním sídlem skandinávského přistěhovalce Rurika. Potom se Ladoga stala rodinným majetkem, přístavem, městem a pevností v Novgorodském a později Moskevském Rusku.

Dědictví Staré Ladogy zahrnuje fundamentální hodnoty ruské a mezinárodní historie reprezentované 160 archeologickými, historickými a architektonickými památkami, neméně důležitou součástí jsou pak různé písemné a grafické zdroje. Zachováno bylo uspořádání města sahající do 10. – 12. století a historická přírodní krajina. Přítomnost kulturních vrstev z 8. – 10. století s velmi dobře zachovalými pozůstatky budov a nálezy, týkající se různých národů, zajistily Staré Ladoze mimořádný význam mezi starověkými městy. Na takzvaném Zemljaném hradišti ve vrstvách 8. – 15. století. Staroladožská archeologická expedice každoročně přináší 200—500 jednotlivých nálezů internacionálního původu. Objevy odrážejí mnohonárodnostní kulturu středověkého města (*Ладога 2002*).

Pocházejí z 6 až 11 dendrodatovaných stavebních horizontů na různých výkopech na hradišti v rámci 8. – 10. století. Bylo zjištěno datum založení Ladogy: stavební horizonty

dokládají vznik Ladogy nejpozději roku 753, a to je nejstarobylší počátek staroruského města.

Archeologové zde našli okolo stovky pozůstatků obytných a hospodářských budov. Dále zde byly nalezeny výrobní prostory, jež umožnily novou interpretaci zdejšího stavitelství, to zahrnovalo výstavbu chat, dvoudílných domů, speciálních "veřejných" (či "návštěvních"), kultovních a jiných staveb. V řadě budov na Zemljaném hradišti se dochovaly jantarové kousky, nezpracované korálky, kapky skla, tyglíky, odlévací lžice, formy, řezané kosti a některé řemeslnické nástroje.

Arabské stříbrné šperky (z let 786, 808, 847), středomořské korálky, keramika z Blízkého východu, baltský jantar a friská řezaná kost charakterizují rozměry a důležitost obchodní osady Ladoga (*Славяне и скандинавы 1986, barev. obr. 9, 19, 25*). Osada udržovala aktivní kontakty s Haithabu a Volžským Bulharskem. Tržiště celoevropského rozmachu bylo zároveň významným centrem řemeslné výroby, produkty ze zdejších dílen pro zpracování kostí, bronz, skla se odtud vyvážely již v 8. století.

V nejstarších vrstvách Ladogy, datovaných lety 750—830 (horizont E₃), byly objeveny předměty severského původu (*Славяне и скандинавы 1986, barev. obr. 26*), včetně souboru řemeslných nástrojů. Intenzita kontaktů se Skandinávií vzrůstá v 840—850 letech (horizont E₂), o čemž svědčí nálezy některých kultovních předmětů, které nemohly sloužit jako obchodní artikl, například dřevěná tyčinka s runovým nápisem, obsahující kletbu nebo zaklínadlo pocházející asi z první poloviny 9. století (*Мельникова 1977, 158—162*).

O příbuznosti Staré Ladogy s řemeslnicko-obchodními sídlišti městského rázu ve vikinském a slovanském Pobaltí svědčí takové výrazné rysy, jako je etnický smíšený charakter rané neopevněné osady v 8. a 9. století a její radikální přebudování na přelomu 9. a 10. století, kdy na mysu Volchova a jeho přítoku Ladožky bylo vybudováno hradiště a ve zbývajících částech sídliště vznikla pravidelná uliční zástavba (*Булкин – Дубов – Лебедев 1978, 87*).

Přesto nemáme k dispozici dostatečné množství materiálů, aby bylo možné topografii Ladogy v 8. - 10. století s jistotou posoudit. Starší posudky, které hovoří o rozloze 12-16 ha, jsou značně nadsazené a neexistují o nich žádné přesvědčivé důkazy. Podle S. L. Kuz'mina přesahoval mezi druhou polovinou 8. a počátkem 9. století počet obyvatelstva nejstarší Ladogy sotva několik desítek, maximálně však stovku obyvatel. V 10. století činila celková rozloha osady nejvýše 6 – 8 ha (*Кузьмин 2008, 73*), také tyto předpoklady však vyžadují dodatečné potvrzení.

2.3 Pohřební lokality Staré Ladogy

Pestré složení obyvatel Ladogy dokládají různé typy pohřebišť v jejím okolí. Řadí se mezi ně pohřebiště s žárovými hroby u kláštera sv. Mikuláše, několik desítek vysokých mohyl–sopek (*Русь в IX - X веках 2012, 103, 104, obr. 9, 10*), které jsou jednou skupinou badatelů považovány za slovanské, druhou za ugrofinské, malé polokulové mohyly s hroby v oblasti Pobedišče a kompaktní skupina skandinávských mohyl v oblasti Plakun (*Русь в IX - X веках 2012, 106, obr. 12*).

2.3.1 Poloha Plakun

Přítomnost Severanů ve Staré Ladoze v počátcích doby vikingů dokazují zejména mohyly nalezené v oblasti Plakun na pravém břehu Volchova, v blízkosti Staroladožského hradiště, spadající do období 9. - 10. století (*Назаренко 1985, 156—169; Михайлов 2002, 63—68*). Podle posledních údajů obsahoval mohylník více než 20 kurhanů, mnohé z nich však byly zničeny záplavami. Mohyly obsahovaly žárové hroby s typicky vikinským rázem. Zemřelý byl uložen do člunu, převezen na jiné místo a spolu s člunem spálen na hranici. Kremační popel lidských ostatků pak byl přenesen a uložen na úrovni terénu a překryt násypem.

Odlišnou formu pohřebního ritu dokládá mohyla 11, zkoumaná roku 1968. Pod kamenným příkrovem se zde byla objevena velká jáma obsahující srubovou komoru se špatně zachovanými zbytky kostry a hrobového inventáře. Na hrobovou komoru byly nasypány zbytky spálené lodi, mezi kameny příkrovu se nacházely nýty a hřeby, které i u tohoto hrobu dokládají vikinský původ (*Корзухина – Давидан 1969, 16*). V tomto hrobu, pocházejícím zřejmě z doby kolem roku 880, pozorujeme výrazný rys skandinávských pohřebních obřadů, a tím je zabodnutý do země (do základu mohyly) meč. Zajímavostí je, že nejbližší analogie ke komorovému hrobu v Plakunu jsou zastoupeny na pohřebištích Jutského poloostrova, zejména v jeho jižní části v oblasti Hedeby. Podle nálezů zemřelý měl zřejmě vysoké sociální postavení, s velkou pravděpodobností byl členem křesťanské komunity.

Pro časové zařazení a interpretaci pohřebiště v oblasti Plakun je zvláště důležitá mohyla 7 se žárovým hrobem v lodi, k jehož inventáři patřily i fragmenty tzv. fríské konvice. Její černě natřený povrch byl před vypálením ozdoben stříbřitou kovovou fólií tvořící geometrické vzory (*Košnar 1992, 40, obr. 7:1*). Jde o vzácný typ raně středověké keramiky, předtím známý pouze z 11 nalezišť ve Švédsku, Norsku a na severozápadě evropského kontinentu. Předpokládá se, že tyto konvice byly zhotovovány v dolním Porýní, podle *D. Sellingové (1955, 46, 56)* v první polovině 9. století. K inventáři téže mohyly patřily také

dvojkónické perly ze stříbrného drátu, známé jinak pouze v Pobaltí, které jsou datovány do 9. století. V téže době byla zřejmě navržena také mohyla 7. Takoveto stáří mohyly a okolnost, že v ní, stejně jako v dalších dvou mohylách v oblasti Plakun, byly pohřbeny ženy, svědčí o tom, že v 9. století (není však vyloučena ani varianta první poloviny tohoto století) žila ve Staré Ladoze trvale skupina rodin ze Skandinávie (*Корзухина 1971, 128*).

Přibližně 300 metrů od mohylníku Plakun, na stejně nízké terase Volchova, leží prozkoumaný ohromný násyp v podobě sopky, obsahující několik hrobů zřejmě skandinávského původu (*Носов 1985, 147—155*). Násyp byl ve tvaru obrovské polokoule se zploštělým vrcholem a dosahoval výšky 6, 2 m. Během výzkumu byly nalezeny čtyři hroby: tři žárové a jeden kostrový. Zároveň bylo doloženo, že se sopka navršovala postupně.

Na vrcholku sopky byl umístěn kostrový hrob bojovníka. Na východ od něho byly objeveny kosterní pozůstatky dvou koní. Mezi žebry jednoho z nich byl železný trn určený pro chůzi po ledu. Vedle zadních nohou druhého koně se taktéž nacházel železný trn a malý kousek železa. Přítomnost dřevitých zbytků na lodních nýtech a hřebících značí, že pochovaný byl uložen buď na dřevěný můstek z lodních desek, nebo na část boku lodě, naopak předpoklad, že na vrcholu násypu byla umístěna celá loď, nemá opodstatnění.

Vrchní hrob bojovníka s koňmi je datován do 10. století. Je velice pravděpodobné, že mohyla nebyla vytvořena samostatně mezi ostatními ladožskými sopkami, ale v blízkosti skandinávského mohylníku v poloze Plakun. Vzhledem k topografickému umístění mohyly, povaze pohřebního obřadu a charakteru výbavy hrobu (kostěný hrot s vyřezanou zvířecí tlamou a s pletencovým ornamentem, železné trny a plíšky) můžeme říci, že pohřbený bojovník byl jedním ze skandinávských vikingů, kteří v Ladoze přebývali.

2.3.2 Pohřby v sopkách

Mezi další ladožské hroby řadíme 5—7 skupin sopek, monumentálních mohyl se složitým propletením slovanských, baltských, finských a skandinávských rysů pohřebních obřadů. Nejstarší hroby v sopkách se datují od poloviny 8. století. Sopky se od běžných mohyl liší svou základnou (ty bývají obvykle okrouhlé), mají tvar polokoule a jsou často značně vysoké. Podle práce *Košnara (1992, 136)* většina badatelů připisovala sopky Slovanům, někteří Normanům, v práci *Bulkina, Dubova a Lebeděva (Булкин – Дубов – Лебедев 1978, 66)* se v sopkách při dolním toku Volchova spatřují projevy několika etnicko-kulturních celků, které spoluurčovaly vývoj v této oblasti. V nejstarších sopkách z 8. století shledávají tito autoři ugrofinské rysy (kosti z medvědích tlap, opasek s bronzovými plíšky aj.), další kulturní proud byl baltský (kamenné skřínky, pohřby koní, převrácené umy,

lichoběžníkové závěsky aj.). Podle výše zmíněných autorů slovanský komponent v hrobech s chudou výbavou často představuje jen keramika, podobně jako tomu bylo ve slovanských mohylách v jiných oblastech. Pokud se jedná etnickou složku ladožských sopek, jednoznačnou odpověď nepřináší ani nejnovější výzkumy. L. Košnar uvádí ve své práci rozličné názory výzkumníků, které stojí za pozornost.

N.V. Tuchtina (*Тухтина* 1968, 188–193) rozlišuje sopky při řece Volchovu od ostatních mohyl v Přiladoží (při řekách Paše, Sjasi, Ojati, Tichvince), které připisuje Vesi. Nepřilíš četné volchovské sopky, charakteristické vrstvami kamenné dlažby a chudým inventářem, datuje tato autorka do 9. – 10. století. Na základě analogií s mohylami ve středním a jižním Švédsku (zvláště trojúhelníkovitá dláždění a příměsi přepálených zvířecích kostí) vyslovuje Tuchtina názor, že v sopkách volchovského typu byli pohřbeni Skandinávci patřící k obyvatelstvu Staré Ladogy, v jejímž okolí se tyto mohyly koncentrují. V.V. Sedov (*Седов* 1982, 62) se domnívá, že kamenná dláždění v sopkách, obvykle spojovaná se sestavami z kamenů ve skandinávských mohylách, lze odvodit z valounových dláždění na úrovni terénu u místních hrobových památek. Za projev zásahu Normanů považuje pouze dláždění trojúhelníkovitého tvaru a zídky, jež se objevují jen v mohylách při dolním Volchovu a mají výrazné analogie ve Švédsku. V. A. Nazarenko (*Назаренко* 1982, 142) zdůrazňuje rozdílnost okruhů sopek a přiladožské mohylové kultury z chronologického (sopky do konce 1. tisíciletí n. l., přiladožské mohyly od této doby do 13. století) i teritoriálního hlediska. Oba okruhy se stýkají jen na středním toku Sjasi.

2.3.3 Pozdní ploché pohřebiště v Ladoze

V své práci bych ráda poukázala na pohřebiště přesahující stanovené chronologické rámce.

Velice zajímavé materiály poskytla antropologická analýza ostatků z pohřebiště 11. – 12. století, získaných při výzkumu u kostela sv. Klimenta v Ladoze (*Санкина – Козинцев* 1995, 90–107; *Платонова* 1997, 25–27). Toto pohřebiště původně patřilo místnímu obyvatelstvu, pochází z něj však výrazná skandinávská antropologická skupina, jedinečná pro celé území Rusi. Ve většině hrobů byla zastoupena dospělými muži (89,7% z celkového počtu dospělých jedinců). Mimo to byl zaznamenán významný počet hrobů dětí a mladistvých, zejména chlapců, ale nachází se mezi nimi i dospělé ženy. Celkem bylo identifikováno 39 mužských a 5 ženských lebek. Dostupný materiál svědčí o tom, že pohřebiště patřilo skupině obyvatelů žijících v Ladoze pořád. Největší podobnost s ladožskou sérií pozorujeme u lebek ze Švédska, Velké Británie a z Islandu. Zajímavostí je, že vzhledem k relativní chronologii

jednotlivých hrobů, materiály pohřebiště naznačují postupné zeslabování germánských rysů mezi touto skupinou obyvatel. Je zřejmé, že se jedná o důsledek procesu míšení s místním obyvatelstvem, což se projevilo již u prvního až druhého pokolení. Toto pozdní pohřebiště v Ladoze jasně dokládá trvalý pobyt obyvatel skandinávského původu na konci 10. – počátku 11. století, taktéž pozdější pobyt jejich potomků, kteří se až do 12. století považovali za jednotnou skupinu, i přesto si však nezajistili etnickou "imunitu".

Z výše uvedených oddílů o poloze Plakun a o pohřbech v sopkách vyplývá, že archeologické nálezy přesvědčivě dokládají přítomnost Skandinávců v Ladoze již od 2. poloviny 8. stol. To potvrzují i písemné prameny. Mezi severními přistěhovalci byli muži, ženy a celé rodiny, podle sociální struktury se jednalo o bojovníky, obchodníky a řemeslníky.

2.4 Architektura Staré Ladogy

Architekturu měst na severu Ruska ve svých pracích zkoumali badatelé jako Ju.P. Spegal'skij, A.A. Šennikov a Je.A. Rjabinin. Nicméně, bez přesné stratigrafie našeho archeologického objektu by bylo těžké rozlišit jednotlivé fáze zástavby v Ladoze. N.I. Repnikov (v letech 1911-1913) poprvé použil metodu zkoumání osady podle kulturních vrstev s podrobným popisem každé jednotlivé vrstvy. V. I. Ravdonikas pak detailně rozvinul metodiku Repnikova: osada byla studována s pečlivou fixací oddělených kulturních vrstev. Následující badatelé metodu aplikovali na zdokonalení stratigrafie a chronologie. V roce 1986, v návaznosti na předcházející práce a porovnání materiálů z vykopávek na Zemljaném hradišti a Varjažske ulici Ladogy, S.L. Kuz'min a A.D. Mačinskaja navrhli nové stratigrafické schéma Ladožské osady. Podle této stratigrafie se uvnitř obvyklých stavebních horizontů vyskytuje jedenáct stavebních vrstev. Horizont D na Zemljaném hradišti a horizonty VI, V, IV, III na Varjažske ulici obsahují vrstvy VIII, IX, X a XI; horizont E₁ a horizonty X–VII — VI a VII vrstvy; horizont E₂ a horizonty XI, X — V vrstvy; E₃ a XI — I, II, III a IV vrstvy. Badatelé navrhli i škálu absolutní chronologie, podle které vrstva I odpovídá dataci 750 – 760, II — od poloviny 760 – 770, III — 780 – 810, IV — 810 – 840, V — 840 – 865, VI — 865 – 890, VII — 890 – 920, VIII — 920 – 950, IX — 950 – 970, X — 970 – 990, XI — 990 (*Кузьмин 2000, 50–69*).

Navržené stratigrafické a chronologické schéma bylo mezi vědci vysoce oceněno a dosud je široce využíváno v současné vědě.

V 8. – 9. stol. pro obyvatele Ladogy byly příznačné dva typy domů. Jedním z nich byl srub o rozměrech 5 – 6 × 7 – 8 metrů s nevytápěnou předsíní před vstupem. Otevřené

kamenné ohniště se nacházelo v centru obytného prostoru (*Русь в IX - X веках 2012, 105, obr. 11*). V některých případech, v mírné vzdálenosti od dlouhých stěn, stály řady sloupů, které byly dodatečnou podpěrou pro střechu. Ju.P. Spegal'skij předpokládal, že tyto domy neměly stropy. Střecha byla pokryta drnem a kolem domů byly kryté galerie (*Снегальский 1972, 18—30*). Původ tohoto typu domů není jasný. Podle stavebního schématu jsou blízké některým domům kultury pskovsko-novgorodských dlouhých mohyl, a také domům některých skupin ve východním Finsku a Skandinávii, ačkoli na tomto území nebyla srubová technika stavitelství v 8. – 9. století vůbec rozšířena. Je možné, že uvedená tradice ladožského stavebnictví našla své pokračování ve velkých domech středověkého Novgorodu (*Шенников 1988, 102, obr. 1*).

Dalším typem ladožského domu jsou již v horizontu E doloženy menší čtvercové roubené stavby se stěnami velikostí 4×4 nebo 5×5 m a s kamennou pískou v rohu. Tento typ obydlí, obecně považovaný za slovanský, se stal dominantním při vzniku uliční zástavby v horizontu D (*Košnar 1992, 141*).

Výše uvedený první typ domů dostal v archeologii název "velký dům". Tyto domy jsou zajímavé tím, že neměly obyčejnou funkci, ale možná byly používány jako domy pro hosty. Pro země východních Slovanů je také spojení srubové a sloupové konstrukce celkem neobvyklé. Prvky "velkých domů" na začátku 2. tis. n.l. už jsou známy i ve skandinávské architektuře, je možné, že tam byly přesunuty z Příladoži (*Шенников 1988, 111, obr. 2*).

Následující text uvádí výrazný případ odkrytí a rekonstrukce „velkých domů“ v Ladoze.

Roku 1950 v expedici V. I. Ravdonikase byl odhalen okraj rozsáhlé budovy, a právě hraniční břevno o rozměrech 17 m. Tato stavba patřila do horizontu E₁, podle ladožské stratigrafie. Vedoucí těchto vykopávek odmítl úplné zkoumání komplexu, předpokládaje, že poslední objekt si zasloužil zvláštní výzkum.

V letech 1973 - 1981 byl uvedený objekt zcela odkryt (*Рябинин 1983, 41—42; 1985, 42—44; Рябинин – Черных 1988, 92—93*) (viz obr. 2). Rozsáhlá budova horizontu E₁ byla ze všech stran uzavřeným obytným a hospodářským komplexem, který se skládal z obytného srubu s vytápěcím zařízením v centru, přístavby s trémovým pokrytím podlahy a z bočních průchodů, krytých společnou střechou. Při stavbě "velkého domu" byly ve velké míře využívány prvky rozebraných lodí (lodní prkna a žebra) a opakovaně používaná břevna a desky.

Jako výsledek zkoumání četných vzorků dendrochronologie ze všech konstrukčních elementů stavby je určeno, že budova byla postavena v krátké lhůtě kolem roku 894.

V první stavební fázi "velkého domu" jejíž konec, na rozdíl od fáze druhé, nebyl spojen s požárem. Ve stavbě bylo nalezeno 211 korálků a 32 fragmentů jantaru. Přitom toto množství vzácných nálezů nezahrnuje nálezy z východní části objektu, která byla zkoumána v roce 1950. Skleněné a karneolové výrobky různých typů jsou koncentrovány uvnitř srubových prostor, stopy zpracování jantaru se dochovaly zejména v severní přístavbě. Rozsáhlá budova mohla sloužit také ještě jako skladiště pro obrovské množství korálků, které byly vyráběny pro účel prodeje a výměny v obchodování s kožešinou.

Velké pozornosti je hoden nález v jihozápadním rohu srubového prostoru. Jde o malý dřevěný válec o průměru 19 mm a výšce 15 mm, jehož povrch je z boku tenkou rytinou (*obr. 2: 3*). Na rozvinuté ploše vytváří vzor dvoudílné kompozice geometrický obrazec pletence (astrální symbol o čtyřech zakončeních) a obrázek ptáka, provedený v severoevropském stylu Borre. Jak předpokládá V. I. Kulakov, obraz je sakrální symbol oběti kohouta ve skandinávské kultovní praxi, a jsou zde patrné paralely s některými graffiti na dirhemech severní Rusi první poloviny 10. stol. Na základě těchto analogií Kulakov poukazuje na případný sémantický vztah podobných kompozic s kultem oběti, který souvisel s funkcí skandinávských konungů a ruských knížat v pohanské době. Následně se v Kyjevském státě tyto kompozice transformovaly do znaku knížecí moci (*Кулаков 1988, 106—117, obr. 8: 6*).

Předpoklad příslušnosti "velkého domu" ke komunitě obchodníků, která se usadila v Ladoze na konci 9. stol., získal podporu v historické i archeologické literatuře.

Celkový plán komplexu (*Рябинин 2002, 17—23, obr. 2—6*) (*viz obr. 3, 4, 5*) je charakterizován následovně: dům má podobu srubu se dvěma řadami oken a skeletovou nosnou konstrukcí s dělicími příčkami a postranními chodbami. V horní části se vyskytují tzv. "spací můstky". V severní části se rozprostírala přístavba – kryté nádvoří. Dlouhý a vysoký (odhadem asi 6,5 m) srub neměl příčné vertikální spoje, a proto nosnými prvky byly sloupy, o které se opíraly nosnice a střecha. Krajní řady pilířů u stěn sloužily jako podpěra střechy a zajišťovaly konstrukční pevnost stěn. Dvě řady vnitřních sloupů nesly na sobě zakončení můstkových trámů, druhý konec přesahoval do srubu. Vytápěcí zařízení, které se nacházelo ve středu stavby, by mohlo vytápět celé obydlí, včetně horní galerie. Střecha byla tvořena prkennou krytinou s hydroizolací z dlouhých pásek březové kůry.

Přes zjevnou rychlost budování "velkého domu", což prokazatelně dokládají výsledky dendrochronologické analýzy, jde o výrazný příklad stavitelství s dlouhodobými počátky. Zajímavá je typologická blízkost tohoto domu s dochovanými památkami dřevěné architektury Norska v 11. – 12. století (tzv. *stavkirke* – kostely ze svislých fošen). V tomto případě se však tradiční skeletové řešení nosných uzlů spojuje se srubovým, resp.

samonosným řešením obytného prostoru. Taková syntéza by mohla být odrazem přizpůsobování cizorodého typu obydlí k místním podmínkám Ladogy, přičemž u stavitelů je možné předpokládat, že již byli obeznámeni se srubovým typem malých domů na osadě, které jsou zde známé od druhé poloviny 8. stol.

Pečlivé řešení exteriéru a interiéru budovy, její dlouhodobé využívání (asi 30 let : 894 – 920) a konečně, následné budování stejně rozsáhlého, i když hůře dochovaného komplexu horizontu D s nálezy prestižního charakteru, umožňovaly *Je.A. Rjabininovi* (2002, 23) vyjádřit názor na účel "velkého domu". Podle něho to bylo místo nejen sezónních pobytů obchodních sociálních skupin, ale i sídlo místodržících Ladogy. Dokonce mohl sloužit jako "náhradní" nebo "cestovní" palác knížete Olega s hospodářskými přístavbami. Tento objekt, s ohledem na stavitelské detaily, můžeme oprávněně označit jako palácovou stavbu, chronologicky plně odpovídající období vlády Olega.

Svědectví o využívání skeleto–sloupových konstrukcí v severoevropských palácových stavbách jsou obsažena v sáze o Magnusovi konungovi a Haraldovi konungovi ("Zteřelá kůže" — pojednávajících o událostech z let 1028—1035) (*Рыдзевская* 1978, 43).

Dle dostupných údajů je patrná chronologická mezera mezi výstavbou (asi v roce 930) rozsáhlého komplexu horizontu D a konečnou fází fungování už nepoužitelného "velkého domu" horizontu E₁. Nicméně, kolem roku 950 tato pozdní stavba vyhořela a byla podrobena rekonstrukci. Jednotlivé dendrochronologické vzorky datované do 60. let 10. století svědčí o použití domu i v tomto období. Bohužel, stavba byla do značné míry rozebrána a dosud není zcela prozkoumána. V důsledku toho lze vyhodnotit její celkovou podobu pouze v hlavních rysech podle fragmentárně dochovaných konstrukčních prvků (*Рябинин* 2002, 25, obr. 7).

Budova značně připomíná "velký dům" horizontu E₁, ale špatná zchovalost konstrukčních pozůstatků znesnadňuje rekonstrukci její původní podoby. Zvláště náročnou se stává otázka vztahu mezi skeletovou a srubovou konstrukcí ve stavební struktuře, a rovněž pak otázka zde přítomných bočně krytých galerií. Je možné, že kolem roku 930 se pozměnila sloupová technika úpravy nosných uzlů, což je technický prvek, který sem byl importován zvenčí. Poté srub, který ve starší stavbě plnil funkci samonosného ohraničení "teplé" místnosti, získal vedoucí úlohu v architektonice "velkého domu".

Po požáru, který dům zachvátil v polovině 10. století, byl na jeho místě postaven nový. Tato obnovená část svou délkou zcela odpovídá rozměrům předchozí plochy. Velký význam je přisuzován velkým kusům březové kůry, nahromaděným u severní stěny výkopu, které mají délku cca 2,5 m a šířku do 0,7 m. Jde o pozůstatky hydroizolační krytiny.

Ve výplni obytného prostoru „velkého domu“ byly nalezeny fragmenty v ruce robené a na kruhu točené keramiky. Odsud také pochází 44 korálků, lodní nýt, brousky, zlomky železných a kostěných výrobků. Mezi dalšími nálezy představuje zvláštní význam zlatý úzký destičkovitý prsten se svázanými konci; fragmenty dvou skleněných malovaných pohárů a dvou kostěných jednostranných hřebenů; dvě závaží; železná miniaturní sekerka, která imituje tvar bojových seker typu C; parohová rukojeť karabáče; bronzová spona se spirálami na koncích a železná přezka z kulatého drátu. Na podlaze byla nalezena na soustruhu zpracovaná kuželovitá figurka. V Ladoze byl dosud objeven pouze jeden takový výrobek, mající na rozdíl od tohoto nálezu kulatou hlavu. Jde o hrací kostku – "krále". Analogie k tomuto nálezu jsou známy z Birky ve Švédsku (*Давидан 1966, 108, 112, obr. 4: 6*).

Charakter nálezů jasně ukazuje vysoké sociální postavení obyvatel rozsáhlého komplexu horizontu D a jejich příslušnost ke společenské vrstvě, která po sobě zanechala „velký dům“ horizontu E₁. Mohlo se jednat o válečníky a obchodníky, kteří figurovali jako doprovod prvních knížat a jejich zástupců v klíčových místech vznikající Rusi. Stacionární charakter pobytu na jednom místě (cca 890 do 960) a v typologicky podobných stavbách "nobility" raně feudálního období svědčí o tom, že zde bylo sídlo ladožské aristokracie, které bylo založeno v období vlády Olega a jeho význam zůstával zřejmě stejný za vlády Igora, Olgy a Svjatoslava.

Na rozdíl od horizontu E₁ ladožského hradiště s jeho celkem rozptýlenou a neuspořádanou zástavbou, na úrovni horizontu D poprvé vzniká oddělená poloha zkoumaného komplexu vůči obecnému systému osídlení (*Рябинин 2002, 28, obr. 8*). Nové uspořádání se vyznačuje orientací odpovídající poloze raného "velkého domu".

O. I. Davidanová, s přihlédnutím k povaze nálezů z malých staveb horizontu D, předpokládala, že v severozápadní části odkryté plochy osady se nacházela řemeslnická čtvrť. V obydlích-dílnách sídlili specialisté, kteří se zabývali zlatnickou výrobou, zpracováním jantaru, kosti a železa. Toto obyvatelstvo se přesto stále věnovalo také zemědělství.

2.5 Jednotlivé nálezy skandinávského typu

Celý komplex v ruce robené keramiky v Ladoze se podobá komplexu v ruce robené keramiky osad poblíž pramene Volchova. Tento fakt může být potvrzením, že velká část obyvatel Ladogy souvisí s obyvatelstvem, které sídlilo v 1. tisíciletí n. l. v okolí Ilmeňského jezera. Skandinávská v ruce robená keramika se sice v Ladoze nevyskytuje, nicméně několik žebrovaných nádob ladožského typu se dostalo na Ålandy a do středního Švédska. Celá řada nálezů ukazuje na souvislost mezi obyvateli z osad v horním Podněpří.

Ladoga je oblastí, kde jsou doloženy nejstarší známé skandinávské nálezy na území staré Rusi. Nacházejí se v nejstarších vrstvách osady, které jsou datovány do let 750—760. Mezi těmito nálezy je bronzová oválná spona patřící k prototypům spon doby vikinské (ve Skandinávii bývají datovány do 7. stol. až první půle 8. stol.); fragment nákrčníku z železného drátu čtyřúhelníkového průřezu a závěsek ve tvaru sekery z podobného nákrčníku; plíšky v podobě kola, dřevěná tyčinka s runovým nápisem (pochází asi z první půle 9. stol.; *Корзухина 1971, 127*); bronzová destička s runovými nápisy, hrací kostěné kostky pro hru dáma, bronzový jehelníček, podobný těm, které byly nalezeny ve Švédsku. Jedná se o předměty, které jsou příznačné pro celý skandinávský svět (*Давидан 1986, 99—105; 1994, 156—167*).

Ve vrstvách z 10. století byla nalezena část lodi, na které zůstal kus desky s nakreslenými linkami pro tzv. hru "mlýn" (*obr. 6*). Je pokládána za nejstarší nález této herní desky v celé Rusi (*Рыбина 1997, 110—111*). Hra byla pravděpodobně předmětem obchodu. Před začátkem 9. století se hra dostala ze střední Asie do Norska. Od 9. století byla doložena v Gokstadě (Norsko), Staré Ladoze, Novgorodu, Pskově a dalších městech (*Славяне и скандинавы 1986, 116*).

Známe odtud také osm z rohu řezaných zdobených hřebenů tzv. fríského typu. Ty jsou doloženy v Birce a soudě podle nalezených polotovarů, byly zhotovovány i ve Staré Ladoze. Davidanová poukazovala na analogie kožené obuvi ze spodní vrstvy Ladogy v Osebergu a Lundu i na názory o tom, že určité typy skleněných korálek nalézáných v horizontu E pocházejí ze Středomoří a do Staré Ladogy se dostaly prostřednictvím normanských obchodníků. Pozoruhodné jsou rovněž nálezy 21 dřevěných mečů (hraček) z horizontů E a D, z nichž většina odpovídá typům B (rozšířen od konce 7. do 9. stol.) a H (z období 850—950 n. l.). O.I. Davidanová připouští, že předlohy pro tyto hračky se dostávaly prostřednictvím Skandinávců do Přiladoží již před druhou polovinou 9. stol., z níž pocházejí nejstarší raně středověké meče ve východní Evropě.

Ve Staré Ladoze byly nalezeny šperky pro ženy, včetně rovnoramenných spon a spon ve tvaru zvířecích hlav (*obr. 7*). Spony v podobě hlav zvířat jsou typické pro ostrov Gotland, kde se nacházejí ve velkém množství, a dále podél obvodu Baltského moře na jeho pobřeží - od Hedeby až do Staré Ladogy. Tyto nálezy ukazují, že ženy z Gotlandu buďto navštěvovaly výše uvedená místa nebo na nich po celý život bydlely.

Mezi rovnoramennými sponami rozlišujeme několik typů. Jeden z nich je typ Valsta, který je pojmenovaný podle objevu ve Västmanlandu (střední Švédsko). Nálezy forem pro odlévání těchto spon byly nalezeny v Birce, což je dokladem toho, že zde byly vyráběny. Tyto

spony lze nalézt na rozsáhlých územích od středního Švédska po jihozápadní Finsko a Estonsko. Novgorodské (Rurikovo) hradiště na jezeře Ilmeň je krajní východní bod jejich rozšiřování.

Bylo prokázáno, že řada předmětů skandinávské nebo všeobecně baltské skupiny artefaktů byla vyráběna přímo v Ladoze místními řemeslníky. Při výzkumech byly objeveny hřebeny fríského původu a jejich polotovary. Badatelé došli k závěru, že tyto hřebeny, technologicky složité na výrobu, se v malém množství vyráběly v 8. – 9. století v samotné Ladoze, očividně frískými nebo skandinávskými přistěhovalci. Od poloviny 8. století se projevuje místní výroba železných kopinatých hrotů šípů tvaru trojúhelníkového listu, které jsou obvykle považovány podle svého původu za skandinávské. Velkých úspěchů dosáhli ladožští kováři. Vyráběli různé nástroje a vybavení domácnosti.

Důležité je, že v Ladoze poprvé ovládli a pak šířili po území Rusi progresivní řemeslné dovednosti a technologie obrábění železa. Přesvědčivým příkladem tohoto procesu je výroba třívrstvých nožů. V Ladoze se objevily v 8. století, pravděpodobně byly převzaty ze Skandinávie. Následně se šířily se po celém území kolem Ilmeňského jezera, stává se příznačnými pro kulturu sopek. Později se tato technologie v severní Rusi všeobecně rozšířila a začaly být patrné rozdíly mezi řemeslnou výrobou v Novgorodu a jižní Rusi.

2.6 Staroladožský skandinávský výrobní komplex 8. století

V nejstarší vrstvě Ladogy byl otevřen unikátní komplex obsahující kovárnu, zámečnickou dílnu a klenotnickou výheň z let 750—770. V komplexu byly nalezeny univerzální řemeslnické nástroje, které se skládaly z 26 různých předmětů. Jednalo se o 7 kusů kleští, zlatnické paličky, nůžky ke stříhání kovu, miniaturní kovadlinu, vrtáky, železnou protahovačku na výrobu hřebíků a další. Nález, který se složením, účelem, detaily a tvarem jeho nástrojů, nejvíce podobá tomu ladožskému, pochází z oblasti u jezera Mästermyr (ostrov Gotland) a se datuje 10. století. Je. A. Rjabinin, který zkoumal a publikoval ladožský řemeslný komplex, jej spojoval s řemeslníky pocházejícími ze Skandinávie. Zde použité technologie totiž nebyly v té době u slovanského a finského obyvatelstva zatím známy (Рябинин 1980, 161—178).

Mezi předměty ladožského depotu byla nalezena bronzová čtyřboká tyč korunována skulpturou hlavy vousatého muže (*obr. 8*). Od hlavy se táhne plochý kroužek, ve tvaru dvou ptačích hlav. Na základě analogií vendelské doby z ostrova Gotland se vědci domnívají, že se jedná o motiv skandinávského boha Ódina v doprovodu dvou prorockých havranů — Hugin a Munin (Рябинин 1994, 50—59).

B. A. Kolčín se domnívá, že nalezené miniaturní kovadliny (*obr. 9: 15*) jsou zámečnické a klenotnické nástroje (*Колчин 1953, 57—58*). K podobnému závěru došel i M. Müller-Wille, který analyzoval nálezy ze skandinávských lokalit. Podle jeho názoru se podobné kovadliny používaly především pro výrobu a dokončování hřebíků, dále pro ostatní práce, včetně šperkařství (*Müller-Wille 1977, 151*).

Podle M. Müllera-Wille, který sestavil přehled kovářských nástrojů z lokalit Skandinávie, byly kleště do délky 300 mm používány zejména k výrobě šperků, větší kleště pak sloužily jako pomůcka při obrábění železných kovů (*Müller-Wille 1977, 153*). Kleště z Ladogy (*Рябинин 1980, obr. 2: 1-14*) spadají do první i druhé kategorie. Kleště s omezovači se nejvíce podobají nástrojům z doby vikingů ve Švédsku, Norsku a na Gotlandu (*Pleiner 1962, 177, Abb. 27: I; Petersen 1951, 86, 513, Abb. 62; Müller-Wille 1977, 155, Taf. 10: 8*).

Dvě protahovačky na výrobu hřebíků (*obr. 9: 17, 18*) tohoto typu byly hojně používány ve středověkých lokalitách Severní Evropy. Je pravděpodobné, že malá protahovačka (*obr. 9: 18*) sloužila ke zpracovávání tenkého drátu z neželezných kovů (například při výrobě bronzových hřebíků a nýtů pro kostěné hřebeny, které jsou zhotoveny z několika částí atp.) (*Pleiner 1962, 112, Abb. 17: 9*).

Klenotnické nůžky, určené ke stříhání zploštělého plechu (*obr. 9: 16*), se skládají ze dvou částí spojených nýtem. Tyto nůžky jsou známé z památek staroruského období, hojně se vyskytují i v lokalitách z doby vikingů v Severní Evropě (*Petersen 1951, 86, 513, Abb. 64—65; Müller-Wille 1977, 156—157, 181, 185, 187, Taf. 11: 10, 20: 10, 23: 4, 24: 3; Arbman 1969, 202, Taf. 5; Foote – Wilson 1970, 182—184, fig. 20*).

Není vyloučena možnost, že tyto nálezy odkazují na práci hned několika řemeslnických mistrů. Za nejpravděpodobnější variantu považoval Je. A. Rjabinin jejich vztah k jednomu řemeslnému komplexu. Tuto teorii dokládá soubor nástrojů univerzálního určení, a prozkoumané části zbytků obrábění železa a šperkařství. Navíc je dobře známo, že v době ruského středověku mohl profesionální řemeslník vykonávat široké spektrum úkonů, souvisejících s několika blízkými výrobami, to znamená, že se mohl zabývat zároveň kovářstvím i zlatnickým řemeslem (*Рыбаков 1948, 507*). Blízké, a v některých případech zcela analogické jevy, jsou odhaleny ve skandinávských nálezech z doby vikingů. Jako příklad uvedu soubor nástrojů z hrobu kováře 10. stol. v Tjele (Střední Jutsko), který jasně dokazuje, že se řemeslník zabýval výrobou zbraní, koňského postroje a předmětů každodenní potřeby, ale zároveň také kovolitectvím a zpracováním barevných kovů (*Müller-Wille 1977, 185—186*).

Z hlediska složení a rozmanitosti je ještě zajímavější unikátní soubor nástrojů, který byl objeven na dně vyschlého jezera Mästernyr (Gotland). Nástroje byly naskládány v 60 cm dlouhé dubové skříňce pobité železným kováním. Je pravděpodobné, že ocitly se na dně jezera následkem nějaké nehody, například potopením lodi nebo se mohly propadnout pod led spolu se sáněmi majitele této skříňky (Stenberger 1977, 456). Mezi řemeslnými instrumenty se nachází kovadliny, kladiva, kleště, pilníky, skoby s kroužky, sekáče pro kovářskou a částečně pro klenotnickou práci, protahovačky, nůžky na plech, malé pily, pilníky s mělkým zářezem a mnoho dalších nástrojů pro zpracování barevných kovů či dřeva (pily, vrtáky, sekery). V zásadě je zde zastoupen stejný komplex výrob jako v ladožském. Doplním také, že přítomnost souboru vrtáků v podobě pera a sekery s širokou příčnou čepelí v truhlici byla dostatečným důvodem pro to, abychom předpokládali vztah majitele nástrojů s loďářstvím (Müller-Wille 1977, 189 – 190). V Ladoze se opět setkáváme s totožným jevem — s koncentrací lodních nýtů a jejich polotovarů i tyček pro jejich výrobu ve výrobním komplexu a s výskytem velkých vrtáků v pokladu. Ke stavbě nebo opravě lodí mohl tak mít předpoklady taktéž ladožský řemeslník. Poprvé se tak v konkrétním archeologickém materiálu objevuje jasná paralela Ladogy se Skandinávií ještě před vikinskou dobou, v počáteční fázi vzniku osady.

O zvláštní roli Ladogy v rusko-skandinávských vztazích svědčí i různé písemné prameny (Рыдзевская 1945, 51—65). V některých variantách "Pověsti dávných let" se pozvaný vládce Rurik původně objevil v Ladoze a za dva roky se přestěhoval do Novgorodu. Jiné varianty Pověsti hovoří o tom, že přišel ihned do Novgorodu. První věrohodná zpráva o Ladoze ve staroseverské literatuře zmiňuje její přepadení v roce 997 norským jarlem Eirikem Håkonsonem. Podle severkých pramenů byla švédská princezna Ingegerda, dcera Olofa Skötkonunga, v roce 1020 provdaná za knížete Jaroslava Moudrého. Jako svatební dar získala Ladogu, zřejmě díky tradičním vztahům města se Skandinávií. Příbuzný Ingigerdy, jarl Ragnvald Ulfsson, manžel sestry norského konunga Olafa I. Tryggvasona, se stal ladožským náčelníkem (jarlem). Po smrti Ragnvalda vláda připadla na jeho syna, jarla Eilifa, za jehož vlády obýval město velký počet Normanů.

V případě Ladogy se archeologie i kronikářské památky překvapivě shodují a doplňují. Ve městě byly objeveny stopy přítomnosti Slovanů, Krivičů, finských kmenů, Skandinávců. Objevilo se dokonce i potvrzení dánského původu Rurika a jeho družiny: parcely k obytným a hospodářským účelům jsou totožné s dánskými městy Ribe, normanská mohyla v oblasti Plakun připomíná obsahem hroby z Jutska (Мухайлов 1997). Kronikářské

záznamy o stavbě pevností knížetem Olegem v roce 882 se snad vztahují k prvním kamenným hradbám, které jsou objeveny na mysu Volchova a jeho přítoku Ladožky. Tyto hradby z konce 9. – začátku 10. století si činí nárok na označení za první kamenné stavby na Rusi.

Zkoumání materiálu z ladožského výzkumu umožňuje připustit variantu, že spolu s obchodníky mohli na překládací místo mezinárodní vodní trasy "dojíždět i severští řemeslníci, kteří se tam usadili na dlouhou dobu a předávali zkušenosti a dovednosti místním řemeslníkům" (*Давидан 1968, 63*). Doklady o takových výrobních vztazích byly nalezeny během zpracování kostí v Ladoze (výroba raných typů hřebenů podle fríských vzorků) a díky poznatkům odlévání bronzu (místní odlitky skandinávských šperků) (*Корзухина 1973, 35—40*). Bezpochyby je sem možné zahrnout také ladožský výrobní komplex 8. století, spojený s kovářskou a zlatnickou výrobou.

Skandinávci žili v Ladoze i v 11. – 12. století. Na základě antropologických poznatků je sledováno jejich postupné mísení s místním obyvatelstvem. V tomto ohledu může být osídlení na dolním toku Volchova, Ladoga nebo Aldeigja (Aldeigjuborg), jak ji nazývají v staroseverském písemnictví, naprosto legitimně považováno za základnu skandinávské kultury na severu Rusi. Neexistují však důvody domnívat se, že Ladoga byla čistě skandinávskou kolonií. Ladožské stavebnictví, ručně modelovaná nebo na kruhu točená keramika, různé skupiny pohřebišť, a mnoho dalších prvků hmotné kultury (například z území horního Podněpří) totiž není spojeno se skandinávským etnikem.

V roce 1984 bylo přijato vládní rozhodnutí o zřízení Staroladožské historicko–architektonické a archeologické památkové zóny. To zabránilo zániku řady historických památek, včetně kulturní vrstvy starobylého města.

3 Skandinávci na Rurikově hradišti

Centrum severní Rusi vzniklo u pramene řeky Volchov. Hustě osídlené okolí Ilmeňského jezera a rozvětvená říční síť, která pokrývala obrovská území ovládaná Slovy, vytvářely nejlepší příležitost pro řízení celé země a výběr daně. Setkávaly se zde obchodní cesty, jež zapojovaly osadu u pramene Volchova do mezinárodního obchodu a podporovaly její ekonomický růst.

Vedoucí roli mezi osadami horního toku Volchova a kolem Ilmeňského jezera v 9. stol. hrálo hradiště nacházející se 2 km jižně od Novgorodu – Gorodišče (Rurikovo hradiště). Rozkládalo se téměř naproti hlavní svatyni Slovanů v Peryni a zaujímal při plavbě po Volchovu od Ilmeně první vrch u rozdělení Volchova na ramena. Gorodišče bylo přírodně chráněným "klíčem" k povodí Ilmeňského jezera (*Рысь в IX - X веках* 2012, 93, 108, obr. 1, 13). Kolem ležela hustě zalidněná zemědělská oblast a obchodnicko-řemeslnická osada plnila funkci kontroly dopravy po čilé říční magistrále. Není náhodou, že knížata a jejich družiny, které zahrnovaly nemálo Skandinávců, již v 9. – 10. stol. učinili tuto obec svou pevností.

Rurikovo hradiště bylo zároveň i knížecí rezidencí. Pojmenování "Gorodišče" nejspíš vzniklo v polovině 11. stol., když se ekonomické centrum spolu s názvem a knížetem přesunulo do sousední osady, nyní známé jako Novgorod. Je třeba zmínit, že v ruštině objekty s názvem "hradiště" znamenají "místo bývalého města, starého města", a proto "Rurikovo hradiště – to je starobylý kronikářský Novgorod" (*Носов* 1995, 5–17). To znamená, že tento objekt byl v 9. - 10. stol. nazýván Novgorod. Podle variant Pověstí dávných let (rukopisy Radziwilowský a Hipatský) se legendární Rurik přestěhoval z Ladogy po dvou letech k pramenu Volchova: "...přišel k Ilmeru, vystavěl město hražené nad Vlchovem, a nazval je Novograd, i sedl tu co kníže" (*NL*, 34, *Chl. Hip.*). Na horním toku Volchova ve 2. polovině 9. stol. mohlo být Rurikovo sídlo pouze na Gorodišči, protože první vrstvy nového Novgorodu se objevily až v 10. stol. a nedokazují významnost této lokality i v půli 10. stol.

Vznik varjažského názvu "Hólmgardr" je třeba klást na konec 8. – 9. stol., když Skandinávci začali stoupat nahoru podél Volchova od Ladogy. Možná, že vznik toponyma byl způsoben povahou terénu při horním toku Volchova, kde se na kopcích uprostřed nížinné údolní nivy rozkládaly samostatné slovanské osady. Je možné, že hlavní z nich byla nazývána "Хълмъгородъ" (*Носов* 1995, 16–17).

Celková zchovalost Rurikova hradiště jako vzácné archeologické lokality je špatná. Jeho mysová část je téměř zcela zničena Siversovým kanálem dosahujícím šířky 90 až 100 m

a kulturní vrstva na samotném pahorku měla mocnost 1 až 1,2 m, ale během staletí byla stále narušována různými středověkými stavbami.

V roce 1901 byly na Gorodišči provedeny první archeologické práce, ale systematické výzkumy se počaly teprve v roce 1975 expedicí ИИМК РАН (rus. – *Институтом истории материальной культуры Российской академии наук* – Ústav dějin hmotné kultury Ruské akademie věd). Po mnoho let zde nebyla existence osady na konci 1. tis. n.l. jistá. Nyní není pochybnosti o existenci Rurikova hradiště již v půli 9. stol. Toto určení data bylo definováno na základě dvou pokladů arabských dirhemů (konce 850. let a konce 860. let), jednotlivých východních a byzantských mincí, korálků, importů ze Skandinávie a Chazarské říše a radiokarbonových analýz. Nejstarší břevna byla skácena v letech 889, 896, 897. Je možné, že osada byla založena již na počátku 9. stol. (*Русь в IX - X веках 2012, 109*).

3.1 Topografie osady

V minulosti se Rurikovo hradiště prostíralo na vysočině o rozloze asi 10 ha obklopené nížinnou oblastí. Spolu tvořily ostrov obtékaný rameny Volchova (*Русь в IX - X веках 2012, 108, obr. 13*). Ostrov byl ohraničen na západě Volchovem, na jihu, východě a severu jeho dvěma rameny: Malým Volchovcem a Žilotugem. Na jaře byla okolní nížinná místa zaplavována a voda na dlouhou dobu zůstávala stát na nivě.

Samotná vysočina se skládala ze dvou částí: z kopce výškou 11 – 12 m nad hladinou řeky a mysu zdvihajícího se nad údolní nivou na 1,25 – 1,6 m. Mys a kopec rozdělovala vlhká úžlabina. Rozdíly geologického složení vysočiny (písčité kopec a hlinitý mys) stanovily zvláštnosti kulturní vrstvy na osadě. Na mysu nad hlínou, která nedovolila vodě pronikat, se zachovaly organické zbytky, především dřevěné konstrukce, a na ostatní části osady je kulturní vrstva tvořena amorfními nánosy humusu.

Topografická struktura Rurikova hradiště je východoevropská a liší se od skandinávského modelu (*Jansson 1997, 3*). Ve 2. polovině 9. až v 10. stol. osada zaujímala velkou část kopce a celý mys. Poslední výzkumy naznačují, že se obec v této době rozkládala na ploše 6 - 7 ha. Jižnímu svahu kopce byla v prvních letech existence osady uměle přidána značná strmost. Část na mysu (asi 1 - 1,2 ha) byla na severu a východě obklopena příkopem s hloubkou až 4,5 m (*Русь в IX - X веках 2012, 110, obr. 14, 15*) přecházejícím do nížiny mezi kopcem a mysem. Příkop nepochybně existoval již ve 2. půli 9. stol.

Pozůstatky dřevěných staveb se dochovaly jen na hradištním mysu. Byly jimi srubové domy skoro čtvercového tvaru s délkou zdí 4 – 5,5 m a kamennou píčkou v rohu. Pro

hydroizolaci a vyrovnaní pozemků na místě výstavby budov se vytvářely hliněné vrstvy o mocnostech cca 0,25 m, které byly ohrazeny břevny, aby se nerozdrobily.

Na místě úžlabiny rozdělující kopec a mys byly zjištěny venkovní hliněné pece, rozmístěné tady zřejmě z protipožárních důvodů (*Русь в IX - X веках 2012, 114, obr. 26, 27*). Podle údajů z etnografie podobné pece, umístěné stranou obydlí, byly používány pro pečení chleba ale i pro jiné účely. To bylo důležité zejména v létě, když se domy nevytápěly.

V letech 1984-1989 expedice Ústavu dějin hmotné kultury akademie věd pokračovala ve výzkumu centrální nejvyšší části Rurikova hradiště, který započal již v roce 1980 (*obr. 10*). Výkop o celkové ploše 460 m² přiléhal ze severu a východu k výkopům předchozích let a téměř těsně se přiblížil ke hřbitovu u kostela Zvěstování Panny Marie. Prozkoumaná lokalita měla poměrně plochý povrch. Existovalo snížení severozápadního rohu povrchu k jihovýchodnímu na východ, které ve vzdálenosti 36 m dosáhlo asi 1,5 m. Mocnost kulturních vrstev v této části lokality byla v rozmezí 0,7 – 1,5 m. Náplně vrstev byly promíchány až do podloží v důsledku staleté výstavby a hospodářské činnosti. V severozápadní části výkopu byly objeveny vrstvy uhlí, hnědé hlíny, písku a stavebního odpadu – pravděpodobně se datují před dávnou demontáž a výstavbu nového kostela Zvěstování Panny Marie v letech 1342-1343.

Do své práce zahrnuji pouze objekty, jejichž obsah souvisí se skandinávským tématem.

Na místě prozkoumaném v letech 1984-1989 byly zjištěny do podloží zahloubené základy tří velkých budov (*Носов – Горюнова – Плохов 2005, tab. 2*). Na základě jejich výplně můžeme říci, že všechny patří do období 12. – 15. stol. Toto období je mimo rámec našeho studia. Ale nejstarší budova (№ 1) přehradila svou jihozápadní stěnou stavbu z konce 1. tis. n.l., nálezy v ní odpovídají tématu naší práce.

Velká rozloha budov a jejich umístění v blízkosti knížecího kostela Zvěstování Panny Marie – 21 m na jih od chrámu – naznačují, že byly součástí komplexu budov knížecího dvora, který se v minulosti nacházel na Gorodišče. Totéž říká i jejich bohatý nálezový materiál.

3.1.1 Stavba číslo 1

Stavba číslo 1 zaujímal celou severní část výkopu z let 1984-1985. Při vyčištění výkopu se na úrovni podloží odhalil čtyřúhelník se zřetelně vyjádřenými severozápadním, severovýchodním a jihozápadním rohem. Čtyřúhelník byl tvořen vrstvou uhlíků (*Носов – Горюнова – Плохов 2005, obr. 3; tab. 3*). Jeho rozměry jsou 4,4 × 4,5 m. Stavba měla

velikost $7,2 \times 7,4$ m a byla zničena požárem. Stavební jáma byla zahloblena do podloží na 1,1 m. Nižší zahloblená část stavení měla svislé stěny a rovnou podlahu (*Носов – Горюнова – Плохов 2005, tab. 4*). V podlaze, blíže k severní zdi jámy, byla nalezena malá chladnička – jáma obdélníkového půdorysu o rozměrech $0,65 \times 0,95$ m a s hloubkou 0,4 m. V podlaze přízemí byl zjištěn systém sloupů, které podíraly příčné nosníky, nesoucí první patro domu. Odhalená jáma byla součástí velké dřevěné budovy sрубové konstrukce, která měla nejspíš dvě patra.

Zjištěné části stavby obecně umožňují předpokládat, že číslo 1 patří typu "velkých domů", objevených v Staré Ladoze. Bohužel, není nic známo o vytápěcím zařízení domu. V souhrnu nálezů a keramických materiálů lze existenci budovy přičíst 2. polovině 12. až 1. polovině 13. stol. Nemůžeme vyloučit možnost, že tato stavba byla zničena požárem, zmíněným v letopisech po roce 1194 (*НПЛ 2000, 41, 234*).

Stavba byla postavena na místě starší budovy patřící ke konci 1. tis. n.l. U západní zdi komplexu byla nalezena část kostěného obložení s bronzovými nýtky, která patřila jednostrannému kostěnému hřebenu zhotovenému z několika částí; byla zdobená vyřezávanými geometrickými ornamenty, tvořenými dvojími čarami (*Носов – Горюнова – Плохов 2005, tab. 6: 17*). Podle klasifikace O.I. Davidanové hřeben patří do 2. skupiny hřebínků Staré Ladogy, která se objevuje na lokalitách západní a východní Evropy v 9. – 11. stol. (*Давидан 1962, 100-101; Колчин 1982, 164, obr. 5*).

Ve stejné části stavby byl nalezen celý masivní náramek ve tvaru lodi (*obr. 11: 8*). Je zdoben podélným válečkem a pěti skupinami příčných válečků, dvě skupiny jsou na koncích náramku. Fragment ještě jednoho takového náramku byl zaznamenán ve východní části komplexu (*obr. 11: 7*). Člunkovité náramky jsou typické pro starožitnosti Skandinávie, Finska a někdy se objevují i na lokalitách v jiných regionech Baltského moře a severní části východní Evropy v 9. a 10. stol. (*Petersen 1928, 154; Kivikoski 1937, 238-241; Korkeakoski-Väisänen 1981, 75-76, 83-84; Левашѳва 1967, 243; Носов – Плохов 1994, 150, obr. 3: 3; Носов – Плохов 1997, 141, 143, obr. 12: 4*). Kamenná formička pro odlití takových náramků byla nalezena v horizontu D Staré Ladogy (*Давидан 1980, 59, 60, tab. 2: 18*). S tímto komplexem pravděpodobně také souvisí dva korálky. První je soudkovitá perla oranžovo-červeného skla, dochovala se z ní pouze část (*obr. 13: 30*). Druhá je velká kroužkovitá perla ozdobená bílými a červenými čárkami (silně patinovaná) (*obr. 13: 57*). Soudkovité slisované perly v Ladoze byly nalezeny ve všech nejstarších horizontech a mají početné analogie na lokalitách Skandinávie (*Maixner 2010, 46, Abb. 38*) a severu východní Evropy poslední čtvrti 1. tis. n.l.

(Львова 1968, 72, 73). Analogie k velké kroužkovité perle ve Staré Ladoze a Skandinávii patří do 9. – 10. stol. (Львова 1968, 78).

Kromě tří budov bylo na ploše výzkumu z let 1984 – 1989 prozkoumáno několik nejčasnějších komplexů staveb souvisejících s obdobím 9. – 10. stol.

3.1.2 Komplex číslo 56

V severozápadní části výzkumu byla odhalena část stavby z konce 1. tis. n.l., částečně už prozkoumaná v roce 1982. Stavba byla na východní straně přehrazena "velkou budovou" ze staroruského období. Celková délka stavby je 5,65 m, maximální šířka dochované části 1,5 m, hloubka do 0,7 m. Stěny má značně strmé, podlaha je snížena směrem do středu stavení. Ve výplni jsou stopy stropů spálených při požáru a zhroucených. Byla zde zjištěna část rohového jednostranného hřebenu složeného z několika částí a se širokým obložním, ozdobeným pletencovým ornamentem (Носов – Горюнова – Плохов 2005, tab. 17: 6). Tento hřebínek náleží do hřebenů 1. skupiny typ 2 Staré Ladogy. Podobný hřeben byl nalezen v nejvyšší vrstvě budov horizontu D této lokality (Давидан 1968, 57, obr. 1: 5; Давидан 1999, 171, obr. 2: 7). O.I. Davidanová spojovala původ hřebenů 1. skupiny s frísko–skandinávskými starožitnostmi a datovala hřebínky 2. typu 9. – 11. stol. (Давидан 1968, 57, 60-61; Давидан 1999, 172-174).

3.1.3 Komplex číslo 57

Jáma zaobleného tvaru v půdorysu o průměru 1,7 - 2 m, zahloubená do podloží na 0,4 - 0,56 m, s plochým dnem a strmými stěnami. Zdá se, že jáma a k ní z jihu přiléhající protáhlá prohlubeň tvořily jeden celek, který lze považovat za sklep s přilehlým vchodem. Mezi dalšími předměty v jámě byla nalezena část rohové středové destičky patřící k jednostrannému z několika částí zhotovenému hřebenu 1. skupiny Staré Ladogy (šířka – 2,6 cm) (Носов – Горюнова – Плохов 2005, tab. 17: 7). Hřebeny této skupiny O.I. Davidanová datovala 8. – 11. stol. (Давидан 1968, 57-61).

3.1.4 Starobylý příkop

V letech 1987 – 1989 byl odhalen západní svah starobylého příkopu, obklopující vyvýšenou část kopce hradiště s plochou asi 1 až 1,2 ha (Носов – Горюнова – Плохов 2005, 49, obr. 8, tab. 18). Podařilo se vysledovat klesání svahu až na 4,5 m od starobylého povrchu. Mezi jednotlivé nálezy předmětů objevených v písčitých vrstvách patří i rohová středová

destička jednostranného hřebenu složeného z několika částí 1. skupiny Staré Ladogy (8. – 11. stol.) (viz *Носов – Горюнова – Плохов 2005, tab. 18: čtverec 238, hloubka –3,46 m*) (obr. 12: 4).

Radiokarbonová analýza, provedená podle uhlíků z vrstev výplně příkopu, určila období jeho fungování jako konec 8. – 10. stol., přitom datování dvou vzorků naznačuje, že příkop mohl být postaven na počátku 8. stol. (*Понов – Зайцева 1994, 171, 179*).

Takže středověká osada v rané fázi své existence měla strukturu dvoudílnou a sestávala z opevněného areálu na vrcholku kopce a k němu přilehlé neopevněné části. Plocha části na mysu byla obklopená valem a příkopem a tvořila přibližně 1 – 1,2 ha.

3.2 Nálezy z kulturních vrstev

Při výzkumu kulturních navrstvení byla shromážděna bohatá sbírka materiálu, týkajícího konce 1. tis. n.l., staroruského období a pozdního středověku. Budeme se věnovat pouze nálezům skandinávského původu z 9. – 11. stol. Většina z nich patří mezi výrobky z barevných kovů.

Na Rurikově hradišti se objevuje komplex skandinávské kultury dokonce výrazněji než v Ladoze. To se projevuje přítomností jednotlivých předmětů skandinávského původu a také věcí, které sice byly vyrobeny v okolí Ilmeňského jezera, ale zachovaly si ve stylu a výzdobě severní tradice. Nakonec se to dá zjistit s pomocí nálezů, které nemají přesný etnický charakter, ale jsou příznačné pro různé kmeny a národy v oblasti baltského regionu.

Výrobky skandinávského původu se objevily v osadě ve 2. polovině 9. stol. a možná i dříve. O tom svědčí řada nálezů skandinávských spon rané doby vikingů (rovnoramenná spona typu Valsta, čtyři rovnoramenné spony typu 58 a oválná spona typu 37 podle J. Petersena). Největší počet skandinávských nálezů připadá na 10. stol. Výrobků skandinávského charakteru bylo objeveno více než sto (*Носов 1990, 147—169; Янссон 1999, 18—38; Хвоцинская 1999, 39—50*). Co do počtu nálezů skandinávského okruhu starožitností v kulturních vrstvách jsou lokality Rurikovo hradiště a Gnězdovo na Dněpru nejrepresentativnějšími na území východní Evropy a přímo následují taková centra samé Skandinávie jako jsou Birka a Hedeby. Bylo zde nalezeno 8 ženských spon rovnoramenných a 6 želvovitých, část podkovovité spony s konci v podobě lvích hlav, několik dalších typů spon, včetně dvou bronzových pozlacených v podobě figury zvířete s hlavou obrácenou do profilu a s dvěma vázanými nebo propletenými končetinami. Překvapující je četnost mužských spon s kruhovou obručí s dlouhou jehlou a jejich zlomků (18 kusů). K materiálům z Rurikova hradiště patří 3 člunkovité náramky, různé závěsky, včetně 9 ocílkovitých, bronzové

prolamované nákončí pochev mečů (*Русь в IX - X веках 2012, 112, obr. 23: 2, 4*), ozdobný nýt z rukojeti štítu (*tamtéž, obr. 23: 3*), stříbrná figurka valkýry.

Je třeba poznamenat, že většina z těchto nálezů jsou dost drahé šperky, například více než polovina všech zjištěných jehlic s kruhovou obručí byla ozdobena zvířecím nebo pletencovým ornamentem, zatímco i ve Skandinávii v osadách převládají jednoduché typy.

V průběhu výzkumů byly objeveny části pěti železných nákrčníků vyrobených z čtyřhranného prutu tordovaného v několika místech, z nichž se na jednom dochovaly kroužky-závěsky a Tórovo kladívko. Objevila se také tři samostatná Tórova kladívka a amulet v podobě miniaturního nákrčníku s Tórovým kladívkem. Mezi předměty souvisejícími s kultem patří dva železné kruhy s navlečenými malými kroužky. Do věcí skandinávského původu spadá také bronzové kování koňského postroje ozdobené ve stylu Borre se zobrazením stylizované zvířecí tlamy; olověná hlavička draka s otevřenou tlamou a zkrouceným jazykem; hlavice jehlic, šidel a pinzet. Dva lité plíšky v podobě stylizovaných zvířecích tlam s oušky a háčky, jaké soudě podle materiálů Birky, se našly na určitý typ mužského oděvu podobného podkolenkám, který se pomocí háčků připevňoval k plátěným kalhotám.

3.2.1 Výrobky z barevných kovů

Mezi těmito nálezy jsou dva bronzové ocílkové závěsky objevené v letech 1984 – 1985 (*obr. 11: 2, 3*). Podobné výrobky se vyskytovaly v osadě i v předchozích letech (*Носов 1990, 74, 85*). Jedná se o skandinávské amulety vikinské doby (*Янссон 1999, 34*). Podle názoru G.L. Novikovové, která systematizovala takové závěsky, "jako kultovní předměty, amulety zachovávaly svou hodnotu jen pro nositele tohoto kultu a nemohly působit jako trvalá součást obchodních transakcí mezi členy různých náboženských představ, a oblast jejich zjištění se vysvětluje pobytem jejich vlastníků na tom území" (*Новикова 1988, 37–38*). Samozřejmě ve Skandinávii ocílkové přívěsky potkáme mnohokrát (*Arbman 1940, Taf. 103: 5, 6*).

Při výzkumu v roce 1989 byla nalezena bronzová jehlice 7,5 cm dlouhá, zdobená plastikou lidské hlavy (*obr. 11: 1*) a patřící k typu E 31 podle klasifikace J. Wallerové, která byla provedena na základě materiálů Birky (*Waller 1984, 184–187, Abb. 20: 31*). Na tváři jsou jasně zdůrazněny oči, nos a ústa. Na pokrývce hlavy byl vytvořen kruhový ornament. Mezi materiály z Birky lze takové jehlice spatřit, například v práci Arbmanově – *Arbman 1940, Taf. 125, Taf. 170: 4 a, b*.

K severským výrobkům patří bronzový litý plíšek (nalezen v roce 1985) s délkou 2,9 cm a v podobě stylizované zvířecí masky se třemi očky pro upevnění, zdobené ve stylu Borre (obr. 11: 6). Podobné předměty byly zjištěny v pohřbu № 906 v Birce. Pozice plíšků–háčků ve hrobu dovolila určit účel těchto výrobků. Používaly se pro připojení punčoch z tlusté vlněné tkaniny, na kterou byly přišité, k plátěným kalhotám (Arbman 1943, 353, Abb. 304: 6; Arbman 1940, Taf. 91: 6, Taf. 96: 6). Výrobky, zcela analogické objevům v Birce, byly nalezeny při výzkumu Ladogy (Старая Ладога 2003, 78, 79, № 149) a Gnězdova (Кузов 1902, 38, 40, 130, tab. II: 12). Gnězdovský nález měl jenom dvě očka na upevnění a byl vyroben ze stříbra. Vzhledem se lišící od nálezů z Birky, ale účelem analogické plíšky–háčky byly objeveny ve vrstvách 10. stol. vikinského Yorku v Anglii (trojúhelníkový a kulatý) (Hall 1986, 104, fig. 121) a v pohřbu № 383 Timerevského pohřebiště na horním Povolží (párové plíšky ve formě ptáků) (Фехнер 1963, 17, 123, obr. 7: 3).

Významný rozdíl mezi plíškem z Rurikova hradiště a všemi ostatními je absence háčku. Bez této části plíšek zcela ztratil svůj původní význam jako předmět pro určitý typ oblečení. Tato skutečnost může mít dvě vysvětlení: buď se háček nepodařil při odlití (řemeslný brak), nebo slévač nepochopil funkční účel věci a odlil jen nejokázalejší část – zvířecí masku. I. Jansson prozkoumal tento výrobek a dospěl k závěru, že plíšek byl opravován (Янссон 1999, 29). V roce 1989 byl na mysu osady zjištěn ještě další plíšek–háček v podobě zvířecí masky. Ani ten není vhodný pro použití, neboť v tomto případě neexistují žádné otvory nebo očka (Ночов 1990, 162, obr. 64: 2). Oba plíšky byly odlity v různých formách, protože mají poněkud rozdílný tvar a velikost, kromě toho pokud první je plochý, tak druhý je plastický, konvexní.

Z výzkumu roku 1985 pochází bronzový kroužek s průměrem 2,4 cm a se čtyřmi zesíleními, na kterých jsou vytvořeny tečky (obr. 11: 4). Řada z těchto kroužků je známa z hrobů v Birce, kde mají 3–4 zesílení a v jednom případě na kroužku zůstal fragment železné jehly (Arbman 1943, 12, Abb. 11: 3; Arbman 1940, Taf. 112: 9–13).

Se skupinou artefaktů, které jsou charakteristické pro Skandinávii a pro celý region Baltského moře, je spojena v roce 1984 nalezená kovaná jehla (o délce 12 cm), která pochází z jehlice s kruhovou obručí (obr. 11: 10). Tento typ jehlic se nazývá **Ringnadel**, existují jeho četné nálezy na lokalitách Birky a Gotlandu (Arbman 1940, Taf. 43: 2, Taf. 44: 3, 4; Stenberger 1958, 75, obr. 5).

Také byla nalezena část masivního člunkovitého náramku zdobeného pletencovým ornamentem, a to z výkopu roku 1985 (obr. 11: 5). Analogie náramku jsou k dispozici v artefaktech Norska, Švédska, Finska a tam patří k 9. stol. (Petersen 1928, 154; Kivikoski

1937, 238—241; Arbman 1940, *Taf.* 109: 3; Stenberger 1947, *Taf.* 28, 29; Stenberger 1958, *Taf.* 20: 3, 4; Korkeakoski-Väisänen 1981, 75—76, 83—84).

Určitě jedněmi z nejvýznamnějších nálezů jsou dva bronzové amulety-závěsky s runovými nápisy (Мельникова – Носов 1988, 210-222; Мельникова 1994, 231—239). Podle tvaru to jsou destičky s otvory pro zavěšení. První amulet má tvar lichoběžníku a velikosti 1,6 - 2,15 × 5,8 cm; druhý je obdélníkový o rozměrech 1,3 × 4,8 cm. Na prvním amuletu jsou dva nezávislé nápisy na obou stranách destičky (strana A a strana B). Liší se podle grafiky. Na druhém amuletu je pouze jeden nápis. Každá řada nápisů se pravděpodobně skládala z 12 znaků. Jejich analýza a interpretace byly provedeny Je.A. Melnikovovou. Nápis na straně A obsahuje alespoň čtyři starší runy a jeden svérázný znak, který je možné chápat jako znak tajného písma. Ostatní znaky jsou krátce rozvětvené ("rökské") runy. Je.A. Melniková předpokládala, že tento nápis lze interpretovat dvěma způsoby: "chráněný [na cestě] do nebezpečné země" nebo "chráněný v průběhu námořního putování", "chráněný [na cestě] do daleké země". Amulet byl vyroben v tradici "rökských" run, totiž v tradici runového písma, které vzniklo ve východním Švédsku (v Östergötlandu) v 9. stol., a pravděpodobně byl zhotoven tam pro člověka chystajícího se odplout na východ.

Nápis na straně B je proveden mladšími runami a završuje se runou tajného písma, která patří do typu "rozvětvených" run. Ostatní runy jsou všechny bez výjimky zkomplikovány buď symetrickým zdvojením, nebo přidáním nadbytečných prvků v podobě symetrických párů větví. Text nápisu je podle Je.A. Melnikovové následující: "Ať nebudeš ty zbaven mužské síly". Tento nápis nemá žádný vztah k nápisu na straně A a byl vytvořen mnohem později než první, v době, kdy bylo používání starších run již zcela ukončené. Tento nápis pravděpodobně vzniknul v 1. polovině až v půli 10. stol. v prostředí skandinávského obyvatelstva severní Rusi. Nápis na druhém amuletu je úplnou kopií nápisu B prvního amuletu a byl vytvořen rukou nezručnou v runovém písmu.

Takové kultovní předměty jako nákrčníky s Tórovými kladívky, ocílkovité závěsky, amulety s runovými nápisy a figurka valkýry se nemohly dostat na Rurikovo hradiště jako součásti obchodní výměny, ale svědčí o Seveřanech žijících na sídlišti. Osada také vystupuje jako řemeslné centrum, kde se široce vyráběly předměty skandinávské povahy, což je dalším potvrzením o přítomnosti značného množství lidí, kteří ve špercích používali severní styl. Pravděpodobně mezi řemeslníky byli i mistři skandinávského původu. Jednotlivé předměty vyrobené u pramenu Volchova se přesunovaly do jiných oblastí podél obchodních cest, například do Gnězdova na Dněpru, což přesvědčivě dokázala G.F. Korzuchina, která analyzovala na Rurikově hradišti nalezený nezdařený odlitek spony ve tvaru zvířete

požírajícího člověka. Spona je podobná okruhu památek Skandinávie, ale tento konkrétní typ spon nebyl přímo ve Skandinávii znám a zformoval se již ve východní Evropě (*Корзухина 1965, 45, 46, obr. 22; 1973, 40*). V současné době není pochyb o tom, že spolu se Slovy na Rurikově hradišti v 9. – 10. stol. trvale sídlili i Skandinávci, a to jak muži, tak i ženy (*Русь в IX - X веках 2012, 116*).

3.2.2 Soubor korálků

Další soubor nálezů, který nám odhaluje přítomnost vikingů v osadě, je sbírka korálků. V kulturní vrstvě Rurikova hradiště bylo nalezeno 57 korálků, jedenáct z kamene a zbývající ze skla.

Mezi 46 skleněnými perličkami nalezenými v kulturní vrstvě lokality jsou dvě chronologické skupiny. K první patří exempláře související s běžnými typy, a to především na lokalitách konce 1. tis. n.l. K této skupině patří dva korálky oranžovo-červeného skla soudkovité formy (jeden z nich po tavení) (*obr. 13: 31, 32*). Podobné korálky jsou objeveny v horizontech E₃ – D Staré Ladogy a mají četné analogie na lokalitách 8. – 10. stol. v severní Evropě (*Maixner 2010, 46, Abb. 38; Arbman 1940, Taf. 121: 2c, 19a, Taf. 122: 10h*).

Odlišuje se velký korálek černého skla s vypouklými řasinkovitými očky a smyčkami (*obr. 13: 58*). V Ladoze byly takové korálky nalezeny na úrovni budov horizontu D (10. stol.) a výše (*Львова 1968, 77*). V Novgorodu se podobné korálky datují 10. až půli 11. stol. (*Щанова 1956, 178; Колчин 1982, 167*). Podobné korálky se vyskytují i v Birce, je však obtížně rozhodnout zda šlo o napodobeniny nebo export, a není jasný ani směr těchto kontaktů (*Arbman 1940, Taf. 121: 10b, 13a*).

K rané skupině patří soudkovitý tmavě modrý korálek se symetrickým dekorem červených a bílých čar (typ B411T podle J. Kalmera) (*obr. 13: 56*). Exempláře analogické k poslednímu korálku ve Skandinávii existovaly od počátku doby vikingů a staly se vzácnými ve 2. polovině 10. stol. (*Callmer 1977, 84, 85*).

Do druhé skupiny patří korálky, které jsou vyráběny ve staroruském období. Žebrovaný válcovitý korálek z průhledného namodralého skla (*obr. 13: 44*) alokovali do období stojícího mimo náš výzkum – od 2. poloviny 11. stol. až do 30-ých let 13. stol. To bylo provedeno na základě artefaktů z Novgorodu (*Щанова 1956, 175; Лесман 1984, 140*). Nicméně, zdá se nám, že analogy žebrovaného korálku již existovaly v Birce a Haithabu – v obchodních centrech vikingů, která ukončila svou existenci ve 2. polovině 11. stol. (*Maixner 2010, 46, Abb. 38; Arbman 1940, Taf. 121: 7d, Taf. 122: 2o*).

Na prozkoumané ploše 1984–1989 let byla nalezena jenom polovina z množství korálků, které bylo objeveno při předchozích výzkumech; přitom většina skleněných a téměř všechny kamenné perly jsou objeveny v areálu výkopu z roku 1984. Je třeba také poznamenat, že ve sbírce máme mnohem větší počet výrobků, které patří do staroruského období (pro srovnání – *Носов 1990, 127, 128*). Pro příklad se obrátíme k Novgorodu. Výzkum Novgorodu zjistil, že největší počet korálků byl objeven v kulturní vrstvě 10. stol., ve vrstvách města 11. stol. a také v dalších dvou stoletích se jejich počet snížil se na polovinu. V době po mongolské vládě počet skleněných korálů výrazně klesá, a to nejen z důvodu konce jejich získávání z předchozích zdrojů, ale pravděpodobně také díky změnám v módě (*Рыбина 2001, 78—79, obr. 6*).

3.2.3 Jiné předměty dokazující vztahy Rurikova hradiště se Skandinávií

S okruhem starožitností typických pro celou oblast Skandinávie a baltského regionu souvisejí kopinaté hroty šípů, hliněné a kamenné hrací kostky, četné hliněné kotouče na vertikální tkalcovské stavy, víc než dvacet různých podkovovitých spon, frísko-skandinávské hřebeny (*Русь в IX - X веках 2012, 111, obr. 16: 4—6*) a jiné předměty skandinávských typů (*Русь в IX - X веках 2012, 111—112, obr. 17—23*). V osadě byly také objeveny nezbytnosti doprovázející obchodníka – části vah a mnohohranná bronzová závaží.

Do unikátních nálezů patří 4 byzantské mince císaře Theofila, který vládl v letech 829 až 842. Nejzajímavější je skutečnost, že tyto mince jsou z bronzu, což znamená, že samy o sobě neměly mimo Byzanc žádnou peněžní hodnotu a byly přivezeny jako svého druhu suvenýry ("odznaky") lidmi se navrátilými se z Byzance. Zajímavé je, že ve východní Evropě a Skandinávii se mince tohoto císaře, kromě Rurikova hradiště, vyskytují pouze na dvou místech – v Gnězdovu u Smolenska na horním Podněpří a v Birce ve Švédsku. Tímto způsobem jsou tyto nálezy nejstarší přímý archeologický důkaz existence průchozí trasy "od Varjagů k Řekům" (*Русь в IX - X веках 2012, 111*).

3.2.4 Výrobky z kosti a rohu

Mezi nálezy jsou výrobky z kosti a rohoviny. Především k nim patří hřebeny z rohoviny. Liší se mezi sebou formou, konstrukcí a způsobem výroby. Šest částečně dochovaných exemplářů patří k hřebenům jednostranným zhotoveným z několika částí. Z nich jeden má zakončení v podobě stylizovaných zvířecích hlav, s ornamentem ve formě pletence ve středu obložení po celé jeho šířce a s železnými kolíčky (*obr. 12: 2*). Tento hřeben lze přiřít k typu 2b 1. skupiny těchto produktů Staré Ladogy (*Давидан 1968, 57, obr. 1: 4*).

Kalcinovaný úlomek širokého konvexního obložení s železným kolíkem, které bylo ozdobeno pletencovým ornamentem, lemovaným podél okrajů dvojítmí žlábkou (obr. 12: 1), patří, podle klasifikace O.I. Davidanové, k 1. skupině hřebenů Staré Ladogy, možná k typu 2a (Давидан 1968, 57). Připomeneme, že hřebeny typu 2 Davidanová datovala do 9. - 11. stol. Celou 1. skupinu pak na základě shromážděných podkladů definovala jako frísko-skandinávské výrobky (Давидан 1968, 57, 60—61; Давидан 1999, 172—174). Hřebenu 1. skupiny patří pravděpodobně také parohová destička (obr. 12: 5).

Pozoruhodným je vzácný nález z 10. stol – kel mrože s vyrytými znaky, který se dostal na Rurikovo hradiště z Norska (obr. 14). Předmět byl doprovázen nálezy skandinávské povahy. Znaky vyryté na klu jsou symboly "triskelion" (rovnostanný trojúhelník tvořený třemi nožkami) a "valknut" (symbol složený ze tří propletených trojúhelníků). Pocházejí z tradice Britských ostrovů (ostrov Man). Tento výrobek z klu byl pravděpodobně norského původu (Носов – Хвоцинская – Дорофеева – Гиря 2009, 370—380).

3.2.5 Keramické výrobky

Nejhojnější masový materiál z hradiště je keramika robená v ruce. Tato keramika je analogická keramice venkovských sídlišť kolem Ilmeňského jezera a Volchova a keramice Ladogy. Obecně ji lze charakterizovat jako keramiku kultury sopek (Носов – Горюнова – Плохов 2005, 74—82). Existuje pouze jeden kus nádoby, kterému je možno přisoudit skandinávský původ.

Zajímavý je nález poloviny licí formy pro odlévání kruhových prolamovaných závěsků se zvířecím ornamentem ve stylu Borre (obr. 11: 9). J. Kalmer řadí takové závěsky do skupiny B, k typu **Riddarholmen**. Vyskytují se ve východní Skandinávii a východní Evropě. Tyto výrobky se datují do 10. stol. (Гущин 1936, 53—57, tab. III: 8, 10, 11; Старая Ладога 2003, 78, 79). O tom, že se na horním toku Volchova odlévaly přívěsky typu Riddarholmen, svědčí tři nekvalitní odlitky těchto šperků, které se dostaly do Novgorodského státního sjednoceného muzea (Новгородский государственный объединённый музей-заповедник).

Šesti fragmenty jsou prezentovány hliněné kotouče – závaží od vertikálních tkalcovských stavů. Byly rozšířené ve Skandinávii a v lesním pásmu východní Evropy v 9. – 10. stol. (Седых 1995, 58—60). Kotouče byly v letech 1984 - 1989 objeveny pouze v jihozápadní části výkopu. Když se podíváme na rozšíření závaží po celé zkoumané ploše (Носов – Горюнова – Плохов 2005, tab. 37), tak uvidíme, že kotouče tvoří jednotnou skupinu. Jejich koncentrace na omezeném území říká, že zde fungovaly stavby určené k výrobě tkanin.

Výsledkem výzkumů v období 1975 – 1989 bylo získání v podstatě zcela nových informací o Rurikově hradišti. Výzkumy z těchto let vyvrátily pesimistické posouzení možností získat materiály podle topografie této středověké osady cestou archeologických průzkumů. V těchto letech byl poprvé na centrální části osady zjištěn příkop obklopující část hradištního kopce.

Z hradiště u pramene Volchova bylo možno pohodlně kontrolovat hlavní vodní cesty a sbírat daň zemědělských sídlišť rozmístěných kolem Ilmeňského jezera. Samozřejmě taková osada přitahovala i pozornost Skandinávců a Gorodišče se stalo sídlem prvních knížat. Rurikovo hradiště bylo obchodnicko-řemeslnickým, vojenským a správním centrem nadregionálního významu s polyetnickým obyvatelstvem, jehož blahobyť byl založen především na dálkovém obchodu a kontrole vodních cest. Na Rurikově hradišti představovali významnou část obyvatelstva Skandinávci (knížecí družiníci, obchodníci, řemeslníci; částečně žijící zde trvale i s rodinami).

V 10. stol. 2 km dolů podél Volchova vznikají nové osady, kde se usazuje elita. K počátku 11. stol. se sídliště spojují do nového městského útvaru, který se začne nazývat Novgorod. Toto nové centrum převezme vedení obchodu a správy blízkého území.

Existence "párových" center, podobných Gorodišči a Novgorodu, není pro Rus a země v Pobaltí nic výjimečného. Jedno centrum je mnohem starší, zaměřené na vnější vztahy a obchodnicko-řemeslnickou činnost, a druhé je založeno na místní ekonomické základně a je centrem venkovských území. Mladší se stává centrem, v němž jsou soustředěny nové správní a církevní orgány. Jsou známé analogické páry: Gnězdovo a Smolensk, Šestovice a Černigov, Sarskoje gorodišče a Rostov, Timerovo a Jaroslavl, Gorodok na Lovati a Velikije Luki. Analogický obraz lze pozorovat i ve Skandinávii: Birka a Sigtuna, Hedeby a Schleswig, Paviken a Visby.

Počátek 11. stol. byl dobou politického spojení knížecí moci a novgorodské komunity. Kníže Jaroslav Moudrý přenesl své sídlo z Rurikova hradiště do Slavenské čtvrti Novgorodu - do nového ekonomického centra severní Rusi. Archeologické materiály toho období zjišťují značné snížení intenzity činnosti na místě staré rezidence. Nicméně následovalo další posílení novgorodské aristokracie, vyjádřené vznikem zvolených posadníků (městských starostů z řady bojarů), což způsobilo upevnění městské samosprávy. To vedlo k tomu, že v poslední třetině 11. stol. knížata byla nucena se vrátit na Rurikovo hradiště jako na svou základní rezidenci, ale zachovala si právo na Jaroslavův dvorec v Novgorodu jako městské sídlo.

4 Pskov a Skandinávci

4.1 Výzkum raně středověkého Pskova

Již v 8. - 9. století bylo pskovské hradiště velkou osadou na dolním toku řeky Veliké u soutoku s řekou Pskova. Pskov 9. - 10. století byl velkým raným městským útvarem s rozvinutými řemesly a obchodními vztahy. Na konci 9. nebo na rozhraní 9. a 10. století se mimo hranice hradiště začalo tvořit podhradí (*Cedov 2003, 15*).

Podle názoru některých výzkumníků bylo pskovské území již v 10. stol. zapojeno do systému dálkového obchodu a to především díky cestě po Čudsko-pskovském jezeru, která spojovalo Pskov s Baltským mořem. Hmotnými důkazy stabilních obchodních vztahů jsou poklady východního stříbra, jehož aktivní přírůstek v regionu se začíná polovinou 10. stol. O existenci dálkového obchodu také svědčí hmotné poklady 10. – 11. století obsahující předměty skandinávského importu: rovnoramenné spony, jehlice s kruhovou ozdobnou obručí, železné nákrčníky a závěsky. Poslední nálezy ukazují nejen obchodní kontakty obyvatelstva Pskova s Fenoskandinávií, ale i přítomnost severských etnických prvků (*Cedov 2003, 15*).

Bez ohledu na značné množství informací, získaných během mnohaletého archeologického výzkumu, počátky raně středověkého Pskova jsou v mnoha ohledech dosud nejasné. Podle S.V. Beleckého vznikl v Pskově městský útvar na rozhraní 9. a 10. stol., kdy u hradiště na břehu řeky Veliké vzniklo rozsáhlé řemeslnicko-obchodnické předhradí. Vedle dominující slovanské složky se na tomto západním okraji rozšíření staroruské kultury projevují i prvky jiných kultur – baltské (latgalské), finské (estonské) a skandinávské (*Košnar 1992, 145*). Je zřejmé, že kulturní vrstva pskovského hradiště obsahuje multikulturní a časově různé nálezy.

Nejrozsáhlejší (zahrnující cca 1800 m²) výzkum na hradišti byl proveden S.A. Tarakanovovou v letech 1946-1949. Četné terénní výzkumy pod vedením K.K. Romanovova, N.N. Černjagina, G.P. Grozdilovova, I.K. Labutinové, V.D. Beleckého a S.V. Beleckého, A.I. Chamcovova, N.S. Šeljapinové, M.Ch. Aleškovského a dalších se konaly ve druhé třetině — na konci 20. stol. na hradě (jmenuje se Krom), v Dovmontově městě a nejstarších částech pskovského podhradí. Materiály výzkumů byly široce používány v souhrnných pracech V.V. Sedova, článcích K.M. Plotkina a dalších autorů.

Výzkumy v letech 1972 – 1974 a 1977 – 1978 ukázaly, že na rozdíl od severní části Kromu, nejstarší vrstvy na zbylém území hradu se vyznačují dobrou zachovalostí organické hmoty, včetně dřeva vhodného pro dendrochronologickou analýzu (*Белецкий 1991, 3*).

V současné době existují dvě hlavní verze teorie o původu Pskova. V.V. Sedov rozvíjel názor o formování Pskova jako dlouhotrvajícím postupným procesem vzniku starobylého města ze slovanského hradiště poloviny 1. tis. n.l., které bylo centrem kmenové skupiny.

S.V. Beleckij navrhoval model kulturní stratigrafie Pskova, který se výrazně lišil od koncepce V.V. Sedova. Podle Beleckého, kulturní vrstva pskovského hradiště obsahuje pozůstatky nejméně čtyř postupně vzájemně se nahradivších osad, které se však nerozvíjely postupně (Белецкий 2003, 115). Teorii vnitřního formování osady na místě Pskova je možné vidět na schématu. Podle této teorie se doby existence lokalit na pskovském hradišti v různých obdobích střídaly se dobami zpustlosti, kdy se život na prostoru hradiště zastavoval. Tyto doby opuštěnosti jsou zaznamenány vrstvami starodávného drnu a to znamená, že tyto vrstvy jsou sterilní pokud jde o zbytky lidské činnosti, a tedy se zformovaly bez lidského zásahu.

Tato složitá, více než půlstoletá diskuse o počátku Pskova je stále daleko od konce jak ve všeobecném pojetí tohoto pojmu, tak i v rozřešení jednotlivých problémů.

Obchodnicko-řemeslnická osada z konce 9. až začátku 11. stol. bezprostředně nahradila v čase a prostoru jí předcházející velkou (několik set lidí) řemeslnickou osadu poslední čtvrti 1. tis. n.l. Právě tato osada poslední čtvrti 1. tis. n.l. byla v pojetí V.V. Sedova kmenovým centrem Krivičů, na základně kterého se postupně vyvinulo středověké město Pskov.

Až do poloviny 9. století se osada na soutoku řek Pskova a Velikaja nacházela na ploše pskovského hradiště a mimo jeho hranice se nerozmáhala. Podle S.V. Beleckého byla opuštěna baltským a finským obyvatelstvem. Teprve v druhé polovině 9. stol. (později roku 860) se lokalita prudce (v průběhu několika desetiletí) rozrostla a dosáhla k polovině 10. stol. rozlohy cca 12 – 15 ha. Je zřejmé, že růst teritoria osady byl spojen se značným (v 5—7 krát) zvýšením počtu obyvatel. Podle verze Beleckého se velká část nové populace utvořila díky přistěhovalcům, přičemž mezi nimi určitě byli lidé pocházející ze Skandinávie.

Koncem 9. až začátkem 11. století je datováno období zástavby, která nás zajímá. Bylo zastoupeno dřevěnými srubovými stavbami s prkennou podlahou na polštářích a píčkou v rohu (typ obydlí typický pro východní Slované). Zachovalost vrstvy této doby je ve většině výkopů na ploše hradiště špatná. Pouze v centrální části hradiště jsou odhaleny pozůstatky zástavby, která zachránila dřevo vhodné pro radiokarbonové a dendrochronologické zkoumání (data, získaná radiokarbonovou metodou, vyskytují se v intervalu od konce 9. do začátku 11. stol.; dendrovzorky jsou datovány rokem 938 a 944/945). Mezi nálezy jsou: v ruce robená a primitivní na kruhu točená keramika, výrobky z kosti a rohoviny, železa, barevných kovů a

skla. Sériově prezentované jsou předměty pobaltsko-finského a skandinávského původu (například typově neurčená rovnoramenná spona), a také jejich napodobeniny, hybridní finsko-skandinávské věci (hřeben s výzdobou v hybridním stylu), takže můžeme rozhodně hovořit o etnické různorodosti obyvatelstva, které zde žilo.

Podle většiny badatelů raného Pskova je 10. století dobou radikálních změn v sociální topografii města. Na rozhraní 9. a 10. stol. nebo o něco později se pskovské hradiště přeměnilo v akropoli hradu. Jižně od ní se tvoří neopevněné podhradí a vzniká mohylová nekropole. Vrstvy sedimentů z počátku 11. stol. obsahují stopy požáru.

Absence kulturní vrstvy a zbytků budov přelomu 10. a 11. stol. na větší části prozkoumaného území je – podle názoru S.V. Beleckého – důsledkem nivelačních prací přímo před novou obytnou zástavbou na začátku 12. stol. (*Белецкий 1993, 81*).

Kolem poloviny 11. stol. (před rokem 1044) obchodnicko-řemeslnické centrum na soutoku Pskovy a Veliké zaniklo požárem. Nová zástavba stojící na vrstvě požáru se zásadně lišila od předchozí: zničili mohylové pohřebiště, přímo na vypálených domech založili ulice a obytná zástavba získala vzhled příznačný pro staroruská města – dvory jsou rozděleny tyčkovými ploty, orientovanými podél uličních průjezdů. V životě obyvatel, kteří se usadili na popelišti, chyběly věci skandinávského původu a předměty spojené s pohanským kultem. V podstatě na soutoku Pskovy a Veliké vznikla nová velká obchodnicko-řemeslnická osada.

4.2 Pohřební lokality Pskova

4.2.1 Pskovské mohylové pohřebiště na návrší Goroděckaja

Přibližně 350 m jihovýchodně od centrální části meziříčí existovalo v 10. a na začátku 11. stol. pohanské mohylové pohřebiště městského obyvatelstva. Bylo odhaleno I.K. Labutinovou. Rozkládalo se na návrší nyní pokrytém kulturní vrstvou (*obr. 15: 3*). Pohřebiště a jeho součást - pohanská svatyně – byly prozkoumány v 70. až na začátku 90. let 20. stol. pod vedením V.V. Sedova a I.K. Labutinové na rozloze 10 583 m² (*Лабутина 1989, 100—109; АИИП 1996*).

Zcela nečekanými a nepředvídatelnými byly objevy prvních pohřbů: vyskytly se pod silou kulturní vrstvy. K nálezům hrobů došlo při čištění podloží od písku.

V pohřebních ritech převládají žárové pohřby. Podstatná část pohřbů obsahovala průvodní věci: šperky, zbraně, domácí nářadí, hliněné nádoby. Hodně předmětů a nádob se podobá předmětům, které se nacházejí v akropoli a na podhradí. Keramické nádoby - v ruce

lepené a na kruhu točené - jsou podle vzhledu převážně slovanské. Mezi šperky - mužskými i ženskými - nalezneme i skandinávské. Také zde jsou etnicky neutrální věci.

Mezi pohřbenými byli muži, ženy i děti. Jejich sociální příslušnost je těžko definovat. Jednotlivé pohřby se zbraněmi mohly patřit bojovníkům (knížecím družiníkům?). Pouze jedna mohyla ("Velká") vynikala velikostí (průměr je 12—14 m) a výbavou, která provázela žárový pohřeb № 57. Spolu s ním byla nalezena ozdobná bronzová přezka a nákončí řemenu, zbytky parohového jednostranného hřebenu, železné nýty a hřebík. Při zničení násypu bylo přesunuto z hrobu mnoho předmětů včetně unikátního souboru amuletů, fragmentů vah a závaží, dovezené nádoby (jižní amfora) a další.

Pohřbení byli většinou pohany. Jen několik kostrových pohřbů může být pravděpodobně považováno za křesťanské.

V roce 1998 (*Русь в IX - X веках 2012, 142, obr. 2: № 138*) bylo jižně od dřív otevřeného pohřebiště zjištěno dalších 5 mohylových pohřbů. Na hlavě a horní části kostry jednoho z hrobů byly objeveny zlaté nitě, snad pozůstatky zlatých výšivek; pod pravou rukou jednostranný kostěný hřeben, který byl zhotoven z několika částí. Hmotné nálezy nejsou početné. Je možné, že tato oblast je součástí mohylové nekropole otevřené severně. Datum pohřbů je definováno jako 10. až první půle 11. stol.

Celkem bylo z mohylníku na území plató prozkoumáno 79 hrobů (*obr. 16*). Většinu z nich tvoří žárové pohřby (71), z nichž většina spadá do typu zpopelnění stranou. Kromě toho je objeveno 8 kostrových pohřbů, mezi nimi vynikají 3 komorové hroby (*Лабутина – Малышева – Закурина и др. 2009, 388—389*).

Badatelé pohřebního komplexu jej považují za pohřebiště a kultovní centrum městského, většinou etnicky slovanského, obyvatelstva Pskova druhé poloviny 10. a začátku 11. stol. Vyniká zde 5 hrobů, které obsahují předměty související se skandinávskou kulturní tradicí (hroby №4, 1976; № 15, 1976; №20, 1978; №46, 1985; № 57, 1988) (*Малышева 2003, 106, 110*).

Analýza parametrů jam pod úrovní úpatí mohyly, které obsahovaly zbytky kostrových hrobů, a přítomnost dřevěných konstrukcí z nich dovolily vyčlenit komorové hroby. Dnes jsou známy 3 takové pohřby. Šířka dna v nich není menší než 1,38 m. V naší práci nás bude zajímat pouze hrob № 15 (rok výzkumu 1976), protože jiné nemají zjevná spojení se skandinávskou tradicí.

Pohřební komora № 15 obsahovala pozůstatky muže starého 25 - 30 let. Součástí jeho oblečení byla rovnoramenná bronzová destičkovitá obloukovitá spona s romboickým rozšířením ve střední části a s železnou jehlou. Většina konstrukčně podobných

rovnoramenných spon byla nalezena v pohřbech Birky, dvě také pochází z ostrova Åland. Na území Staré Rusi byla nalezena pouze jedna analogická spona — v Gnězdově (Sedov 1992, 147, Abb. 2: 2). U nohou pohřbeného ležel nůž s pozůstatky dřevěné rukojetě a železné pouzdro na troudu (Лабутина – Кильдюшевский – Урьева 1981, 75).

Na pozadí "chudého" pohřebního inventáře nebo jeho nepřítomnosti v žárových pohřbech vynikají čtyři hroby obsahujících věci přiřaditelné k severoevropskému kruhu artefaktů. Jedná se o tyto pohřby: 4 (1976) s párovými bronzovými želvovými sponami; 20 (1978), který obsahuje náhrdelník z korálků s dvěma štítkovitými závěsky; pohřeb 46 (1985), ve kterém byla nalezena bronzová jehlice s kruhovou obručí s dlouhou jehlou, jejíž nejbližší analogie jsou v pohřbech Birky. Co do počtu a kvality inventáře vyniká pohřeb 57, jehož pozůstatky byly nalezeny v největší z mohyl zkoumaných ve Pskovu.

Tento pohřeb 57 obsahoval originální soubor amuletů z 13 miniaturních (12,4—31 mm) předmětů navlečených na bronzový drátěný kroužek o průměru 25 až 30 mm se složitě svázanými konci, které tvoří očko. Svěrázné zavázání konců se shoduje s úpravou konců a oček drátěných kroužků sloužících pro závěsky a amulety 9. - 10. stol. a nalezených ve Švédsku.

Souprava se skládá z amuletů: rovná figura trojúhelníkového tvaru se třemi otvory různého průměru (které se nacházejí podél osy figury) a s očkem na zavěšení; klíč; ocílkovitý závěsek; zobrazení ruky; antropomorfní ženská figurka; zobrazení člověka ve člunu; zobrazení nohy; zoomorfní figurka; větvenovitá konvexno-konkávní figura; konvexno-konkávní kotoučovitá figura se dvěma otvory ve střední části a očkem na zavěšení; stejná figurka, ale s jedním středovým otvorem a výřezem ve spodní části kotouče; kosočtverečná figura s otvory v rozích; disk s pěti otvory podél kruhu a jedním ve středu.

Soubory amuletů byly rozšířené na evropském severu: na ostrovech a v pevninském Švédsku, Dánsku a Finsku. Skládají se z zobrazení atributů severských bohů a předmětů, které mají (podle mínění vikingů) magickou sílu; přičemž každý svazek je jedinečný. Ve východní Evropě jsou také známy soubory miniaturních skandinávských amuletů. Většina z nich pochází z Gnězdovského archeologického komplexu.

Kromě souboru amuletů byly v tomto hrobě nalezeny detaily pásové soupravy: stříbrná přezka a bronzové zoomorfní nákončí pásku ozdobeného ve stylu Borre (obr. 16: 2, 3). Jeho špičatý konec je stylizovaný obraz zvířecí tlamy. Je známo několik blízkých analogií tohoto kování: z pohřebiště Michajlovskoje u Jaroslavli, z gnězdovských mohyl (5 exemplářů) a z Birky. Také se zde našly detaily malých bronzových vah a dvě závaží.

V celém pohřebišti jsou objeveny pouze čtyři pohřby se zbraní (№ 1, 9, 25, 65), které badatelé obvykle spojují s pohřby družiníků.

Materiály výzkumů dávají důvody se domnívat, že kromě Slovanů bylo mezi pohřbenými značné množství lidí ze skandinávského a ugrofinského prostředí.

V roce 1982 na pohřebišti byla objevena pohanská svatyně. Ta byla umístěna na nejvyšším bodě plató. Existovala spolu s mohylovým pohřebištem a vztahuje se k jeho nejstarší fázi.

Plocha svatyně byla obklopena umělými příkopy. Jako "můstek" z plochy na okolní území sloužila spojka v příkopu. Průměr plochy činil 10,8 - 11,2 m; šířka vchodu 1,6 m; rozloha cca 95 m². Po obvodu plochy bylo několik jám vzájemně od sebe stejně vzdálených. Dvě centrální jámy (jedna z nich s dubovým sloupem) se nacházely symetricky od směru vchodu. Je možné, že centrální jámy byly používány pro umístění idolů. Na dně příkopu byly zjištěny stopy ohně, v blízkosti pak další ohniště s přepálenými kostmi, fragmenty lepené keramiky, železnou jehlou spony a také byla nalezena čelist koně a dráp psa.

Soudě podle starobylé vrstvy drnu na povrchu, byla svatyně otevřená. Zanikla v druhé polovině 10. až první polovině 11. stol.

4.2.2 Komorové pohřebiště na návrší Starovozněšenskaja

Výzkum pohřebních starožitností Pskova pokračoval v roce 2003 objevem dosud neznámého pohřebiště s komorovými hroby. Pohřebiště bylo nalezeno ve značné vzdálenosti od hradu a pohřbů na návrší Goroděckaja (*Русь в IX - X веках 2012, 142, obr 2: № 181, 213, 217*) (viz obr. 15: 5, IV). Existovalo na malé vyvýšenině (doby starobylého reliéfu). Inventář pohřbů obsahoval věci skandinávského původu.

V současné době je na místě objevu komorových hrobek archeologickými výzkumy druhé poloviny 20. a začátku 21. stol. prozkoumáno 5548 m². Je zde 8 otevřených pohřbů, které se nachází ve vzdálenosti od 5 do 40 m od sebe. Mezi nimi jsou 4 ženské, 2 mužské (z nichž jeden byl doprovázen pohřbem mladíka) a 2 dětské (hocha a holčičky). Všechny hrobky mají atributy, které je umožňují nepochybně přičíst do kategorie komorových. Pohřební komplex je vedoucími výzkumů datován do třetí čtvrtiny 10. stol. (*Яковлева 2008, 419—422*). Na otevřené části pohřebiště nejsou pohřby provedené podle jiných obřadů.

Pohřební inventář a značné rozměry dřevěných srubových hrobek (od 1,5 m × 2 m do více než 4,5 m × 4,5 m) umožňují zařadit pskovské objevy do kategorie nejvýznamnějších památek tohoto typu. Přestože bylo pohřebiště v historické minulosti vykradeno, zachované předměty svědčí o poměrně vysokém majetkovém a sociálním stavu jeho stavitelů. Všechny

zachované dámské šperky jsou vytvořeny ze stříbra, v některých případech s doplňujícím pozlacením. Dvě ženské hrobky obsahovaly párové bronzové želvové spony, které jsou spojené se skandinávskou kulturní tradicí. Ve dvou pohřbech chlapců–výrostků byly železné sekerky. Téměř ve všech komorách jsou zjištěny stopy pohřebních lůžek, v hrobech 3 a 6 jsou nalezeny díly malovaného nábytku. Díky úsilí restaurátorů (Зубкова – Орфинская 2009, 294–308) jsou objeveny stopy textilu a zachráněny velké fragmenty mužského a ženského kroje. V pohřbu 6 byl nalezen stříbrný závěsek s dosud neznámým zobrazením znaku Rurikovců (Ершова 2010, 284–289) (obr. 18). Všechny hrobky obsahovaly domácí inventář (bronzová umyvadla, nože, nůžky, hřebeny, truhly, vědra, apod.) (Русь в IX - X веках 2012, 150–153, obr. 6–10) (viz obr. 17).

Zvláštní skupinu tvoří nálezy, které svědčí o světonázoru zesnulých. Dualismus jejich názorů je charakterizován i samým obřadem. Hrobky s bohatým pohřebním inventářem jsou výrazný rys pohanství. Spolu s tím jsou ve třech pohřbech objeveny kříže (náprsní a textilní), ve dvou hrobech dospělých byly nalezeny velké voskové svíčky a voskové kapky. V pohřbu № 1 obsahoval (ženský) náhrdelník pozlacené byzantské *miliarens*e doby císařů Konstantina a Romana (obr. 17: 3, 7).

Relativní časová blízkost pohřbů, shoda rysů obřadu, důstojný charakter nálezů, koncentrace hrobů v malém prostoru dovolují předpokládat korporativní povahu pohřebiště. Pravděpodobně, kromě dostatečně vysoké sociální a majetkové úrovně a jednoty etnické a kulturní příslušnosti, členy této skupiny spojovaly i příbuzenské vztahy.

V historickém kontextu pskovské komorové pohřebiště odpovídá době prvních v kronikách zmiňovaných panovníků, ranému období christianizace, která se promítla především do elitní vrstvy multietnické společnosti Staré Rusi. Skandinávský element hrál v této společnosti významnou roli a postupně ztrácel svoji svébytnost v nově vznikající staroruské národnosti (Erchova – Iakovleva 2011).

4.3 Sídelní lokality Pskova

4.3.1 Hrad a hradiště Pskova v 10. století

Hrad se nacházel na místě pskovského hradiště na nepřístupném vysokém mysu u ústí řeky Pskovy. Měl hradby, z nichž by část mohla být zachována ještě z předchozího období (zbytky dřevozemního opevnění 8. - 10. stol.). Mys má vynikající obranné vlastnosti díky strmým a vysokým svahům lužních teras, úzkému a protáhlému tvaru a také velké šířce obou řek a hloubce řeky Veliké v oblasti hradiště.

Hradiště mělo oválný tvar, zaujímal asi 2 ha plochy na vrcholku úzkého skalnatého mysu při soutoku řek Velké a Pskovy. Výška plošiny nad vodní hladinou byla 15 - 17 m. Výstavba kamenných opevnění, jejichž pozůstatky podél řeky Velké byly nalezeny při výzkumu S.A. Tarakanovové v roce 1948, se pravděpodobně vztahuje k období 10. století.

Mocnost kulturní vrstvy na pskovském hradišti se pohybuje od 2 do 5 m. V průběhu archeologických výzkumů bylo prozkoumáno více než 3000 m², což je asi 20% rozlohy hradiště. První zmínka Pskova v kronikách se objevuje v 10. stol.

Vrstva 10. století je značně narušena přestavbami. Nicméně část výkopů (z let 1983, 1984 a 1991 - 1992) obsahovala vrstvu 10. století a v jejím složení se našly pozůstatky dřevěných srubů s prkennými podlahami a pískou v rohu. Mezi nálezy této doby jsou: fragmenty v ruce robené a primitivní na kruhu točené keramiky, výrobky z kosti a parohu, železa, barevných kovů a skla.

Jsou zde zastoupeny předměty skandinávského původu (rovnoramenné spony, plíšky, hroty šípů oválného listovitého tvaru); předměty, které se dostaly do severní Rusi přes Skandinávii, a napodobeniny takových věcí (skleněné korálky, hřebeny a polotovary pro ně); hybridní finsko-skandinávské předměty. Také zde byly nalezeny: dětská dřevěná zbraň, imitující bojovou zbraň 10. stol. (meč, skramasax?); skládací váhy a sady závaží; hrací kostka; hliněné kotouče z vertikálního tkalcovského stavu a arabský dirhem (Белецкий 1993, 80—81).

4.3.2 Podhradí Pskova 10. – začátku 11. století

Nálezy z podhradí datované do tohoto období jsou nepočtené: nedokončený prolamovaný závěsek gnězdovského typu, jednostranný hřeben z několika částí, byzantský solidus z let 945 - 949 (Белецкий 2011, 374).

Výzkum roku 1998 (*Русь в IX - X веках 2012, 142, obr. 2: № 137*) odhalil zbytky srubu pocházejícího z poslední čtvrti 10. století. V kulturní vrstvě se vyskytovaly zlomky keramiky točené na kruhu po polovině 10. až v 11. stol. a v ruce robené nádoby. Do severských předmětů ve srubu lze přičíst jehlu z železné jehlice a železný lodní nýt (Харламов 1998, 11).

Ve druhé polovině 10. stol. přiléhal k hranici mohylového pohřebiště nezastavěný okraj podhradí. V jeho vrstvě byly nalezeny i věci skandinávského původu: jednostranný, z několika částí složený, hřeben s úzkými vypouklými obloženími; podkovovitá spona se spirálami na koncích; korálky oranžovo-červeného skla příznačné pro lokality 8. – 10. stol. severní Evropy (Maixner 2010, 46, Abb. 38; Arbman 1940, Taf. 121: 2c, 19a, Taf. 122: 10h).

Dvorec vzniknul na tomto místě na konci 10. až v první čtvrti 11. století. Mezi dvorcem a krajními mohylami, které existovaly současně s ním, je zaznamenán volný prostor o šíři 20 - 30 m (*Плоткин 1996, 165—166*).

Stopy špatně zachované kulturní vrstvy z 10. a počátku 11. stol. byly odhaleny výzkumem prováděným v letech 1989 - 1993 na malé oblasti zvané "Romanova gorka" (Romanův kopec) (*Русь в IX - X веках 2012, 142, obr. 2: № 79*) (viz obr. 15: 4). Možná, že zde existovala malá osada, která vznikla nejpozději v 10. století. O raném osídlení Romanovy gorky také svědčí poklad stříbrných skandinávských a baltsko-finských šperků objevený roku 1881 u spodní části jihozápadního svahu kopce (*Александров – Кильдюшевский 1988, 71—74*). Byly zde nalezeny stříbrné (58 ryzosti) a bronzové předměty: nákrčníky, přezky, spony, opaskové kroužky, prsteny, atd. Tyto věci byly uloženy v hliněném hrnci (*Ушаков 1901, 325*).

4.3.3 Zavěličje

Zavěličje – je obvod Pskova, který se nachází na levém (západním) břehu řeky Veliké. Ústí pobřežních roklí mohla být už v dávnověku používána jako přístaviště. Výzkumy posledních desetiletí poskytly přesvědčivé doklady o počátku osídlení levého pobřeží Veliké už na konci 1. tis. n.l., tedy synchronně s osídlením v meziříčí.

Téměř naproti soutoku řek Pskova a Velikaja, na severním okraji "pásma osídlení" starobylého Zavěličje, byly zjištěny stopy kultovního objektu konce 1. tis. n.l – balvanu, na kterém byly zobrazeny mužské rysy (nos, oči a kníry) (*Русь в IX - X веках 2012, 156, obr. 13*). Zde byla též objevena série korálků z pasty, bronzových a stříbrných šperků (prsteny, náramky, náušnice) (*Русь в IX - X веках 2012, 155, obr. 11, 12*).

K okruhu severních artefaktů se pravděpodobně vztahuje závěsek (*tamtéž, obr. 11: 3*) – masivní litý s ornamentem v podobě volut, imitující drahé šperky v technice filigránu z mohyl a pokladů druhé poloviny 10. až 11. stol., jeho analogie nalezneme v pohřbech z Birky (*Корзухина 1954, Tab. VII*).

Ke konečnému zničení kultovního objektu došlo nejpozději ve 13. stol., kdy potřeba posílení křesťanství vyžadovala úplnou likvidaci kultovního místa spojeného s pohanstvím a převod pozemku církvi. Na přelomu 13. – 14. stol. zde vznikl klášter sv. Eliáše (*Салмин – Салмина 2011, 58—81*).

5 Izborsk a severské starožitnosti

Izborsk – jedno z nejstarších měst v Rusku. Podle kronik možno na Rusi v polovině 9. stol. prokázat existenci devíti měst: Kyjeva, Novgorodu, Smolenska a Běloozera (podle letopisu tyto patří do nejstarších období), Izborska, Ladogy, Muroma, Polocka a Rostova (poprvé jsou připomenuty v souvislosti s rokem 862). První kronikářská informace o Izborsku je spojena s legendou o pozvání tří varjažských knížat-bratrů, aby vládli v severní Rusi: "I vybrali se tři bratři s rody svými, pojali s sebou všechny Rusy, a přišli; nejstarší, Rurik, usadil se v Novohradě, a druhý, Sineus, na Bělojezeře, a třetí, Truvor, v Izborště. A od těch Varah dostala jméno země Ruská, Novohradští: ti lidé Novohradští jsou z rodu Varažského, první však byli Slované. Po dvou pak letech Sineus umřel, i bratr jeho Truvor, a ujal vládu Rurik..." (NL, 34). O dva roky později totiž Truvor zemřel v Izborsku.

Archeologické výzkumy Izborska byly zahájeny od jeho nejstarší části - Izborského hradiště, které má také název Truvorovo hradiště. Výzkumy byly během několika desetiletí řízeny expedicí Ústavu archeologie Akademie věd SSSR (nyní Ruské Akademie věd) a Pskovského historicko-architektonického a uměleckého muzea pod vedením V.V. Sedova (Cedov 1993).

Izborské hradiště bylo umístěno na vysokém mysu s poměrně strmými svahy při ústí nyní bezejmenného potoka do jezera Gorodiščenskoje, spojeného vodním systémem s jezerem Pskovskoje, a přes něj s Baltským mořem. Plocha hradiště má trojúhelníkový obrys o rozsahu asi 1 ha a v podobě dochované do dneška je ze strany pole je chráněna valem s výškou do 6 m a příkopem hloubokým cca 3 m. Hradiště se tyčí nad jezerem na 44 – 45 m. Nedostupnost hradiště je zvlášť zřetelná při pohledu zespodu, z místa, kde kdysi přistávaly lodi plující ze slovanských a čudských zemí a také z Baltského moře.

Je možné souhlasit, že kulturní vrstva na Izborském hradišti se začala formovat v 7. stol. a bez vážných přerušení se ukládala ve stoletích následujících. Pro určení data vzniku Izborska jsou důležité čtyři oválná křemenná křesadla (obr. 19) a bronzová rovnoramenná spona (obr. 20). Oválná křesadla byla ve Skandinávii a zemích přilehlých k Baltskému moři rozšířena v 1. polovině a ve středu 1. tis. n.l. Izborský nález rovnoramenné bronzové spony patří variantě známé mezi starožitnostmi Finska a datované 8. stoletím.

Kulturní navrstvení hradiště na jeho různých částech mělo sílu od 1 do 2,5 m a bylo rozděleno do několika vrstev. Spodní vrstva byla v důsledku intenzivní stavební činnosti následujících období hodně porušená.

Osada byla založena Slovary–Kriviči, což spolehlivě prokázaly mnohaleté výzkumy lokality a archeologické průzkumy okolí. Nicméně obyvatelstvo Izborska 8. – počátku 10. stol. bylo multietnické.

Všechny údaje z archeologických výzkumů svědčí o tom, že Izborsk v prvním období své existence nebyl obyčejnou osadou. Lokalita měla výrazně řemeslnickou orientaci. O rozvoji obchodu mluví nálezy vah. Od založení osady se zde vyvíjelo vlastní bronzové kovolictví. Četné nálezy železných strusek a kovářské kovadliny ukazují na přítomnost vlastní výroby a obrábění železa v Izborsku 8. – 10. stol.

V 1. polovině 10. stol. po silném požáru byly v Izborsku provedeny velké stavební práce, které podstatně změnily vzhled a topografii osady. Její území se zvětšilo na 1 ha a bylo rozděleno na dvě části. Část na mysu, kde se na náměstí uskutečňovalo věče (*shromáždění mužů pro rozhodnutí různých záležitostí*) zaujímal hradiště, které bylo po obvodu obklopeno silnou obrannou zdí. Ta sestávala ze dvou rovnoběžných řad dřevěných konstrukcí, vzdálených od sebe asi 0,6 - 0,7 m.

Izborsk 9. a 10. stol. byl obchodním centrem na severozápadě Rusi. Do této doby patří tři nálezy mincí. Jedna z nich je místní imitací samanidské mince. Druhá je fragment dirhemu. Třetí mince pak je západoevropský denár konce 10. až začátku 11. stol. Byl zjištěn ve vrstvě 11. stol. Ve vrstvách 9. - 10. stol. byla v Izborsku nalezena dvě závaží, jež se na Rusi objevují v polovině 10. stol. O rozvoji obchodních vztahů toho období mluví různé importní výrobky.

Existují všechny důvody se domnívat, že na hradišti Izborska sídlili představitelé knížecí a kmenové elity a družinná vrstva. Soudě podle nálezů předmětů, v podhradí žili a pracovali řemeslníci: slévači a klenotníci, řezbáři kostí a zedníci, tesaři a truhláři a pravděpodobně kováři. Ve sbírce věcí z lokality nás budou zajímat pouze předměty severského původu, nebo ty, které poukazují na vztahy Izborska se skandinávským kulturním prostředím.

5.1 Nástroje a hospodářské předměty

Železné výrobky z nižších vrstev Izborského hradiště jsou velmi četné. Dřevozpracující nástroje období 10. stol. jsou zastoupeny železnými sekerami, klínem a dláty (Cedov 2007, 86, obr. 65: 1, 3—7). Sekery (některé z nich by mohly být bojové) měly masivní, širokou čepel s vybráním na vnitřní straně a hřbet, který se trochu rozšiřoval vzhůru (s vnitřním výstupkem nebo častěji bez něho). Sekery s širokými čepelemi v severní Evropě se vyvinuly ze seker s úzkými čepelemi na přelomu vendelského a vikinského období. Nálezy

analogické izborským sekerám objevíme v artefaktech posledních století 1. tis. n.l. ze Švédska (*Arbman 1940, Taf. 14*), Finska (*Kivikoski 1973, № 874—881*) a jihovýchodního Přiladoží.

Ve spodní vrstvě Izborského hradiště byly objeveny tři železné lyrovité ocílky a tři oválné s rovnými bočními stranami (*Cedov 2007, 87, obr. 66: 2, 3*); druhé jmenované jsou zastoupeny ještě i několika fragmenty. Lyrovité ocílky pocházejí z římského období. Na konci tohoto období se dostávají do Finska a vyskytují se tam v relativně malém množství během stěhování národů (5. – 8. století) a rozsáhleji potom v době vikingů (*Kivikoski 1973, № 641, 1008, 1248*). Nejčasnější ocílky oválné formy ve Finsku se datují obdobím kolem 8. stol. a rozšířily se v době vikingů (*Kivikoski 1973, № 642, 1007, 1247, 1249, 1250*). Je velice pravděpodobné, že časné objevení oválných a lyrovitých ocílek v Izborsku je spojeno s severoevropskými kulturními impulzy (*Cedov 2007, 87*).

Dalším hospodářským inventářem izborské sbírky předmětů spodní vrstvy jsou dvoje železné pružinové nůžky zachované zcela (*Cedov 2007, 88, obr. 68: 9*) a několik dalších, dochovaných pouze ve zlomcích. Pružinové nůžky jsou široce zastoupeny v materiálech kultur římských provincií, jsou příznačné i v przeworské kultuře. Ze středoevropských zemí tyto nůžky pronikly do severní Evropy a existovaly tam během středověku (*Kivikoski 1973, № 61, 369, 619, 976*). V lesním pásmu východní Evropy se, jak předpokládají vědci, pružinové nůžky objevily nejdříve v 10. stol. První pružinové nůžky v Izborsku potkáváme nejpozději ve vrstvách 8. – 9. stol., V.V. Sedov připouští předpoklad, že pocházely ze severní Evropy (*Cedov 2007, 88*).

5.2 Předměty z barevných kovů

V Izborsku nalezená bronzová rovnoramenná spona s ozdobou v podobě dvou příčných pásků z čar (*Cedov 2007, 92, obr. 73: 8*) má nejbližší analogie mezi nálezy ve Finsku (*Kivikoski 1973, 61, № 401*). Spony podobného tvaru se rozšířily ve Skandinávii, na Gotlandu, Ölandu a na Ålandech v 7. stol. (*Kivikoski 1963, 72—73, Taf. 3: 9; 16: 7; 20: 7, 8; 23: 6, 7*). Obecně jsou v těchto oblastech takové spony větší a mají odlišný ornament. Avšak mezi rovnoramennými sponami z pohřebiště Kvarnbacken na Ålandech je jedna (z pohřbu 13 datovaného 7. stoletím) téměř zcela identická izborské. V následujícím století rovnoramenné spony ze Skandinávie pronikly do Finska, kde trochu se změnily a dostaly formu, která byla charakteristická pro 8. století. Tímto stoletím by měl být datován izborský nález. Pozdější rovnoramenné spony mají úplně odlišné vlastnosti.

Jedním celým exemplářem a několika fragmenty jsou v izborské sbírce zastoupeny malé kulovité rolničky s hladkým povrchem a křížovitým výřezem (*Cedov 2007, 96, obr. 76:*

6). Na Rusi byly tyto přívěsky rozšířeny od 10. stol., ve Finsku a ve Švédsku jsou známy dříve – na lokalitách 9. - 10. stol. (*Arbman 1940, Taf. 93: 11, 15; Kivikoski 1973, № 810*). Není vyloučeno, že první takovéto rolničky byly dováženy do Izborska ze Skandinávie.

5.3 Stopy zpracování kostí

Četné doklady dálkového obchodu poskytují hřebeny řezané z rohu a kosti, stávající se tak jednou z charakteristických a výrazných kategorií předmětů doby vikingů. Pod vlivem antické tradice se ve Frísku a Porýní objevily nádherné formy řezaných hřebenů. Již v 7. - 8. stol. vyváželi obchodníci fríské řezané hřebeny přes Severní a Baltské moře (*Славяне и скандинавы 1986, 116—117, obr. 46-47*). Tento import přicházel v 7. stol. z Fríska, v 9. - 10. stol. z Hedeby a z Upplandu ve Švédsku (například z Birky).

Ve vrstvě 9. a 10. stol. byl na Izborském hradišti objeven parohový hřeben fríského typu (*Cedov 2007, 104, obr. 83*), pravděpodobně dovezený z Fríska. Jeho tvar a ozdoba z malých kroužků, tvořících ležící písmeno S, poskytují důvod pro datování tohoto výrobku 9. nebo 1. půlí 10. stol. Ve výzkumu věnovanému ladožským hřebenům O.I. Davidanová sjednotila podobné nálezy do typu 1v (*Давидан 1962, 98, obr. 2: 3; 1968, 56—57, obr. 1: 8*).

5.4 Předměty zbraní, koňského postroje a výbroje jezdce

Výzbroj byla ve spodní vrstvě Izborského hradiště zastoupena převážně železnými hroty kopí a šípů. Šest nálezů patří kopinatým hrotům kopí s tulejkou. Jsou mírně zúženy u krčku a ladně přecházejí do tulejky (typ E podle J. Petersena), průřez hrotu je romboidního tvaru (*Cedov 2007, 108, obr. 86: 2, 3, 5, 8*). Kopinatá kopí se objevila v severní a střední Evropě v 7. – 8. stol. a masově se rozšířila kolem roku 900. V jednotlivých oblastech Evropy se vyskytovala do 11. stol. V Izborsku bylo jedno z kopinatých kopí objeveno v nejnižší kulturní vrstvě a musí tedy být datováno nejpozději 8. stol., druhé patří do 9. stol., ostatní se stratigraficky datují k počátku 10. stol. Kopinaté hroty se pravděpodobně dostaly do Izborska s nositeli skandinávské kultury.

Z vrstvy 9. stol. pochází ještě jeden kopinatý řapový hrot kopí s oporou pro násadu. Četné jeho analogie se nacházejí v Birce (*Arbman 1943, Taf. 11, 12*).

Do komplexu skandinávských předmětů patří detail meče (příčka nebo základ hlavice), nejspíš příslušný typu B (podle J. Petersena) 8. – 9. stol. (*Cedov 2007, 180, obr. 192: 11; Курпичников 1966, 19, 25*).

Jeden z velkých nožů izborské spodní vrstvy pravděpodobně patří k bojovým (*Cedov 2007, 88, obr. 68: 6*). Avšak má rozměr trochu menší než bojové nože rozšířené v baltském

regionu před obdobím vikingů. Jeho celková délka je nejméně 26 cm (konec hrotu je ulomený), délka čepele asi 20 cm. V severní Evropě patří podobné bojové nože větší velikosti k odkazu římského období, ve Finsku jsou objeveny na lokalitách 8. stol. (Kivikoski 1973, № 285, 523).

Jedním z nejzajímavějších izborských nálezů jsou prstencová udidla s poměrně velkými obloukovitě ohnutými parohovými bočnicemi uzdy, zdobenými pletencovým ornamentem (obr. 21). Takové velké parohové bočnice jsou příznačné pro udidla 9. až 11. stol., z nichž nejstarší pocházejí z družinných mohyl Gnězdova a Černigova. Způsob spojení bočnic s udidly je totožný udidlům typu I, a proto A.N. Kirpičnikov je sjednotil do typu Ic (v ruš. – Iб) a poznamenal, že takové nálezy ukazují na "souvislost s bojovníky, měšťany a příslušnost (v 10. stol. jednoznačně) k bohaté knížecí vrstvě" (Кирпичников 1973, 15). Izborský nález byl objeven ve vrstvách 9. až začátku 10. stol. Vztah izborských udidel s jihem Východoevropské roviny se jeví být nepochybným. Zároveň s tím výzdoba parohových bočnic odráží určitou interakci se severní Evropou. Nicméně, vzory v podobě degradovaného a neuměle provedeného pletence byly nakresleny na bočnicích zřejmě neskandinávským mistrem. Očividně to byl pokus izborského řemeslníka použít způsoby skandinávské výzdoby (Cedov 2007, 109).

Jednou kompletní a pak jednotlivými fragmenty jsou v izborské vrstvě 9. – počátku 10. stol. zastoupeny ostruhy s bodci a skobou ležící ve stejné horizontální rovině (Cedov 2007, 111, obr. 88: 7, 8). Jedná se o tzv. karolínské ostruhy, rozšířené ve střední, severní a západní Evropě v 9. až 11. stol.

V závěru charakteristiky vojenské výbroje je třeba se zmínit o nálezech hrotů určených pro chůzi po ledu. Ve spodní vrstvě Izborska jich bylo objeveno kolem desítky kusů (Cedov 2007, 88, obr. 68: 5, 8). Takovéto hroty se upevňovaly k obuvi nebo kopytům koně, protože nedovolovaly podkluzovat při přesunu po ledu. Tyto pomůcky vznikly ve Skandinávii v 7. stol. a odtud se rozšířily po celé severní Evropě. V Birce bylo objeveno asi 160 pohřbů s těmito hroty. Na severozápadě východoevropské roviny se, podle průzkumů A.N. Kirpičnikova, objevily nejdříve v 9. stol. (Кирпичников 1973, 79–81).

5.5 Herní deska

Nad strmým srázem směrem k jezeru Gorodiščenskoje, na jih od hradiště, stojí velký kamenný kříž, obvykle nazývaný Truvorův. Výška jeho povrchové části více než 2,2 m. Truvorův kříž se datuje do 14. - 15. stol. Není to kříž náhrobní, ale pamětní. Byl postaven obyvateli Izborska, zřejmě ve 14. stol., tedy již v té době, kdy se centrum jejich města

posunulo na horu Žerav'ja, a nyní stojí u vchodu na staré hradiště, související s legendárním knížetem, domněle zde vládoucím na počátku ruské státnosti. Vedle kříže jsou dvě kamenné desky s geometrickými obrazci vytesanými na povrchu. Na jedné z nich (*obr. 22*) je zobrazen čtverec s dvěma dalšími menšími čtverci, které jsou v něj vepsané. Strany čtverců jsou mezi sebou spojeny úsečkami, které se jich dotýkají v různých úhlech. Izborská deska je nejspíše plánem pro ve středověku rozšířenou hru "mlýn" (*Cedov 2007, 40*). Jak již bylo zmíněno v kapitole o Staré Ladoze, tuto hru je možné považovat za předmět obchodu se skandinávskými zeměmi, nebo lze v osadě předpokládat přítomnost odtamtud pocházejících hráčů .

5.6 Importované korálky

Ze severní Evropy byly importovány do Izborska i některé korálky. Jedná se o soudkovité korálky ze skla oranžovo-červené barvy (*obr. 23: 1, 2*) a dlouhý trubičkovitý korálek složený z několika částí a pokrytý stříbrnou fólií (*obr. 23: 6*). Podobné perly byly v 8. a na počátku 9. stol. velmi rozšířené po celém severoevropském areálu, včetně vyskytu i v Ladoze (*Maixner 2010, 46, Abb. 38; Arbman 1940, Taf. 121: 2c, 19a, Taf. 122: 10h*). Badatelé předpokládají, že centrum jejich výroby bylo někde v severní Evropě (*Cedov 2007, 115*).

Trubičkovité korálky z několika částí (se zlatou fólií) pronikly do Evropy ze Sýrie a Alexandrie již v 1. půli 1. tis. n.l. V 8. – 9. stol. se rozšířily do všech severoevropských oblastí, zlatá fólie se v této době nahrazuje falešnou zlatou - stříbrnou s nahnědlým povrchem. V Ladoze se nalézají v horizontech E₁ a E₂ (*Львова 1968, 65—70*). V Birce a na lokalitách severního Polska se trubičkovité korálky datují 9. – 10. stol.

Ze Skandinávie se do Izborska dostal prodloužený šestihranný korálek z mramoru (*obr. 23: 7*), jakož i malé kroužkovité korálky žlutého a zeleného skla. Severoevropský původ má i perla komolého dvojkonického tvaru z černého skla. Je zdobena černobílým klikatým páskem (*obr. 23: 8*). V Birce se podobné šperky datují 9. stol. V severní Evropě si nachází analogie také korálek žluto-hnědé barvy s lehce zaoblenými stěnami. Ve Skandinávii podobné ozdoby existovaly v 8. – 9. stol., v Ladoze byla většina z nich nalezena v horizontu E₃, ale jednotlivé kusy byly objeveny i ve vrchních vrstvách až do úrovně staveb horizontu D (*Львова 1968, 72*).

Severoevropský původ má také válcovitý korálek světle hnědé barvy s příčnými žlutými pásky (*obr. 23: 9*). Tyto perly jsou známé v širokém prostředí a převládají v 8. – 10. stol. (*Львова 1968, 66—68*). Do stejného okruhu starožitností patří v Izborsku nalezené dva ploché korálky z tmavě zeleného neprůhledného skla. V Birce se datují 8. až začátkem 10.

stol., v Helgö 8. – 9. stol., v Ladoze se objeví v horizontu E₃, ale obzvláště četné jsou ve vrstvách D (*Львова 1968, 78*).

Mezi nálezy z Izborska, které se účastnily obratu zboží tohoto období, jsou takové, které naopak byly určeny pro odeslání do Skandinávie.

Izborská perla z černého skla se třemi očky v podobě komolých vypuklin, které byly obklopeny bílými pásky (*obr. 23: 10*), má jižní původ. Tyto ozdoby byly rozšířeny na jihu východní Evropy, ale jsou také známy ze Střední Asie. Z jihovýchodní oblasti Evropy se černé skleněné korálky s očky dostávaly do zemí Ilmeňských Slovanů a Krivičů a dál do Skandinávie. Kromě Izborska byly na severozápadě objeveny v Ladoze a Novgorodu (*Львова 1968, 70—71; Ицанова 1956, 178*). V Ladoze byl největší počet z nich nalezen v horizontech E₃ a E₂, v Birce v hrobech z 9. stol. (*Седов 2007, 115—116*).

Z jihu přišla do Izborska také žlutá soudkovitá perla s hnědými a modravými oválnými očky, která byla obkreslena tenkými černými ovály (*obr. 23: 3*). Tyto korálky jsou původem ze Středomoří, odkud se v 8. – 9. stol. se rozšířily podél Donu, Dunaje a Labe do oblastí severní Evropy (*Седов 2007, 116*).

Kontakty Izborska s severní Evropou se datují od 8. – 9. stol. Izborsk byl vodní cestou spojen s Baltem, díky čemuž udržoval rozsáhlé vztahy se Skandinávií. Nicméně přesto nenacházíme v Izborsku 9. - 10. stol. (na rozdíl od Ladogy) ani v prvcích stavitelství, ani mezi nálezy předmětů žádné prvky, které by naznačovaly trvalý pobyt příchozích ze Skandinávie v osadě. K dispozici nejsou žádné stopy Skandinávců v mohylových pohřebištích v okolí Izborska. Samozřejmě nelze vyloučit, že protoměsto navštívili skandinávští obchodníci. Ale můžeme předpokládat, že hlavní operace blízkého a dálkového obchodu byly v Izborsku prováděny slovanskými obchodníky. To je podporováno skutečností, že nejdůležitějším směrem dálkového obchodu Izborska byl jih, jak ukazují jiné nálezy korálků a dirhemů (*Седов 2007, 115*).

Zároveň s tím pokládáme v Izborsku na přelomu 9. a 10. stol. za možnou přítomnost družiníků, kteří se řadili ke skandinávské kultuře (patrně nepočetní). Ukazuje na to povaha nálezů zbraní. Bratr Rurika Truvor, podle A.A. Šachmatova, V.V. Sedova a jiných badatelů, je mytická postava, ale je možné, že spolu s družinou se v Izborsku mohl nacházet vojevůdce, spolubojovník knížete, náčelník tohoto pohraničního obchodního bodu. Je možné, že udidla s parohovými bočnicemi patřily takovému člověku. Mohl si nechat udělat ornament na bočnicích místním řemeslníkem, aby je ozdobil příjemným a pro jeho kulturu známým

vzorem – pletencovým ornamentem. Řemeslník pravděpodobně měl jenom příklad pro napodobování, ale neměl zkušenosti a proto se vzor nepodařil.

Nález stejných udidel v pohřbu významného bojovníka v mohyle № 100 lokality Bolšoje Timerovo (okolí Jaroslavl), datované 10. stol. (*Недошивина 1991, 171—173, obr. 5: 2*), může potvrzovat naše výklady. Timerevské mohylové pohřebiště 9. – 10. stol. obsahovalo pohřby skandinávského typu a vikingové hráli vedoucí roli ve vojenském uspořádání osady na horním Povolží.

Na závěr charakteristiky obchodních vztahů Izborska se lze zmínit, že ve spodní vrstvě bylo objeveno několik železných lodních nýtů.

Se vzrůstem moci Pskova Izborsk ztrácí svůj dřívější význam. Pskov zaujímal výhodnější geografickou polohu, neboť se nacházel na řece Veliké – velké vodní cestě toho období. Ke konci 11. stol., jak ukázaly archeologické výzkumy, se Izborsk přeměnil v pohraniční město-pevnost a stal se baštou na západních hranicích novgorodsko-pskovské země.

6 Skandinávci Gnězdova

6.1 Výzkum Gnězdovského archeologického komplexu

Gnězdovo – jedno z největších raných městských center v Rusku – je předchůdcem historického Smolenska, hlavního města staroruského knížectví 12. – 13. století. Ačkoliv Smolensk je v kronikách uveden v příbězích o událostech na konci 9. až počátku 11. stol., kulturní vrstva starší než druhá polovina 11. stol. ve městě dosud nebyla objevena. Ve stejné době se jen 13 km od Smolenska nachází významný komplex archeologických lokalit, který se začíná přelomem 9. a 10. století, a končí první polovinou 11. století.

Gnězdovský archeologický komplex se nachází 13 km západně od centra města Smolensk. Jedna jeho část je na území současného města, v jeho "zelené zóně", další část pak na předměstí Smolenska. Komplex tvoří několik archeologických památek, rozmístěných ve vzdálenosti téměř 5 kilometrů podél obou břehů Dněpru (*obr. 24*).

Podrobná charakteristika jednotlivých složek komplexu – mohylových skupin a všech osad – byla poskytnuta A.N. Ljavidanským. Na počátku dvacátých let 20. století bylo v Gnězdovu objeveno osm mohylových skupin, z nichž sedm bylo umístěno na pravé straně Dněpru, jedna na straně levé. Kromě toho byla na pravém břehu na soutoku Dněpru s dvěma malými říčkami (Svinec a Ol'ša) Ljavidanským otevřena dvě sídliště – Centrální a Ol'šanské, přilehlá ke hradištím. Podle výpočtu Ljavidanského se v Gnězdovu kdysi nacházelo asi 4500 mohyl, počet jednotlivých násypů ve skupinách se pohyboval od 100 - 110 do 1200 a více. Centrální sídliště zaujímá plochu neméně 16 ha (*Лявданский 1924, таб. XXXV; Авдусин 1999*). Topograficky mezi sebou nejúžeji souvisí Centrální osada (která se skládá z hradiště a sídliště a leží na obou březích řeky Svinec), Gluščenkovskaja a Lesnaja (mohylové skupiny ležící na východě a severovýchodě od osady) a Centrální mohylová skupina (která se nachází na západě a severozápadě) (*obr. 24: 1 – 5*). Osady, jež by odpovídaly jiným mohylovým skupinám, nejsou dosud známy.

Výzkumy na území Gnězdova prováděli V.I. Sizov, S.I. Sergejev, V.A. Gorodcov, I.S. Abramov, A.N. Ljavidansky, N.V. Andrejev a N.P. Milonov, D.A. Avdusin, I.I. Ljapuškin, Je.A. Šmidt, T.A. Puškina, Je.V. Kameneckaja, V.V. Muraševa, S.A. Avdusina, S.S. Zozulja.

Od poloviny devadesátých let – po odkrytí sektoru osady na údolní nivě – byly při zkoumání Gnězdovského archeologického komplexu široce používány různé vědecké metody. Vzhledem k dynamickým změnám krajiny v nivě Dněpru její výzkum vyžadoval paleoekologické prozkoumání a rekonstrukce starověkého reliéfu. Po otevření kulturní vrstvy

na nivě osady se objevily možnosti k identifikaci zón a komplexů spojených se službami na vodní obchodní cestě.

Při studiu Gnězdova byly také použity: mykologická analýza – umožnila využít mikroskopické houby jako bioindikátory pro charakterizaci kulturní vrstvy, zjistila třeba přítomnost objektů z kůže, jako jsou kovářské měchy; geochemická analýza půdy – odhalila anomálie spojené s fungováním osady, především zón spojených s řemeslnými činnostmi pro zpracování barevných kovů (*Мырашëва – Панин – Фетусов 2009, 177—187*).

Problém chronologie Gnězdovské osady a mohylníku zůstává diskutabilním. Dnes je korektnější uvažovat materiály v rámci dvou období: "rané Gnězdovo" (od konce 9. do první poloviny 10. stol.) a "pozdní Gnězdovo" (polovina 10. až začátek 11. stol.), na základě analýzy předmětů pohřebního inventáře, vhodných pro datování (*Жарнов 1992, 18*). Hranice druhého navrhovaného období jsou prokázány malým souborem dendrodat získaných prostřednictvím materiálů dvou pohřebních komor v mohylových skupinách Centrální a Dněprovskaja. Také zde pomohlo radiokarbonové datování inhumace z mohylové skupiny Lesnaja.

Analýza materiálů plochy na říční terase plně potvrzuje tezi o existenci Gnězdova jako centra raného městského rázu na počátku 11. stol.

Výzkumy teritoria lokality ukázaly její heterogenní strukturu s přítomností různých zón: obytných, výrobních a míst, která souvisejí s fungováním Gnězdova jako říčního přístavu.

Osídlení vzniklo nejdříve na přelomu 9. a 10. století, lokalita zpočátku zaujímala oddělené části na mysech terasy na levém a pravém břehu řeky Svinec a také na území údolní nivy. S tímto obdobím jsou spojeny i nejstarší stopy hospodářské, pravděpodobně "přístavní", činnosti – jako důkaz může sloužit přítomnost dřevem obloženého příkopu a jámy pro destilaci smůly kolem jezera Bezdonka. Vnitřní přístav se nenacházel přímo na břehu hlavní vodní tepny. Příkop protažený od břehu jezera ve směru terasy mohl sloužit pro přetahování člunů na souš. V něm byla objevena dřevěná vidlice k veslu, do níž byly na horním okraji z přední i zadní strany vyřezány vzory v podobě stylizovaného "žebříkovitého" pletiva, co ukazuje na skandinávský původ této lodní části. V gnězdovské kolekci dřevěných výrobků se nachází také obloukovité žebro člunu a dva fragmenty vesel (*Мырашëва 2007, 106—114*), počítací hůlka (*Пушкина – Мырашëва – Нефëдов 2001*), detail saní (*kopyl – část, která podpírá zavazadlový prostor saní*).

S první fází existence lokality souvisí počátek stavby mohyl skupiny Lesnaja. Do rané etapy existence celého Gnězdovského mohylníku nepatří více než 1% mohyl obsahujících

pozůstatky kremací, což je v souladu s malým rozsahem původní osady. Mezi těmito mohylami nalezneme dva skandinávské pohřby v lodích. Všechny rané násypy byly postaveny v jižní části skupiny Lesnaja.

Ve druhé čtvrtině až polovině 10. stol. se centrum "přístavní aktivity" přesunovalo blíže ke starému korytu Dněpru. Byla odhalena mikrotopografie pobřežní zóny, která zahrnuje stavby (skladiště) a dřevěné podlahy mimo budovy.

Největší rozkvět lokality připadá na druhou polovinu 10. stol., kdy dosáhla své maximální velikosti. Absolutní většina zkoumaných mohyl byla postavena v průběhu "pozdního Gnězdova".

Rozsah lokality a její role v rané fázi formování Staroruského státu byly do značné míry dány geografickým umístěním Gnězdova na "přelomu" vodních systémů, které se rozbíhají na Kyjev a Novgorod. A zároveň s tím od horního toku Dněpru vznikala možnost dopravy na západ k Baltskému moři po Daugavě, a také na východ k řekám Oka a Volha (*Носов 1999, 164*).

Výzkum komplexu Gnězdovských mohyl a sídlišť dává důvod se domnívat, že je zde soustředěna významná část nálezů skandinávského původu známých na území Staré Rusi (*Pushkina 1997, 83—91*). Topografie nálezů podle nejstarších zón osady – v jihozápadní části Centrálního hradiště a sídlišť Západního a Pojmenneho – svědčí o tom, že od samého počátku zde žili Skandinávci, Slovaní a místní slovanský kmen Krivičů (*Авдусин 1991, 3—17; Ениосова 2001 b, 207—219; Мырашѣва 2007, 107—108*).

6.2 Mohylník

Mohylové skupiny, násypy, které v mnohých případech těsně přiléhají k hranicím sídel, jsou prozkoumány nerovnoměrně. Přesto lze podrobně popsat hlavní rysy pohřebního ritu a vyvodit závěry o etnickém a sociálním složení obyvatelstva Gnězdova. Z několika tisíc mohyl obrovské nekropole bylo do současné doby odhaleno asi 1300 násypů, část z nich byla objevena při hloubení studny a kopání příkopu ve 2. polovině 19. až počátku 20. stol. (*Русь в IX - X веках 2012, 245, obr. 3*) a poté moderními metodami Smolenskou archeologickou expedicí MGU v letech 1949 – 2002.

Vyčerpávající analýza pohřebního ritu Gnězdovských mohyl a historie jejich výzkumu se nachází v dizertaci a řadě článků Ju.E. Žarnova. Pozorování a závěry autora, které my budeme dále používat, jsou založeny na materiálech spolehlivého souboru vzorků ze 793 pohřbů (*Жарнов 1992*).

Pohřby žárové představují dominantní formu pohřebního ritu Gnězdovských mohyl (52%); kostrové pohřby tvoří asi jednu třetinu (31%) zkoumaných hrobů a tzv. "prázdné mohyly" pak 17%. Ve všech mohylových skupinách Gnězdova narazíme na obě formy kremace – jak přímo na místě mohyly, tak na hranici mimo mohyly s následným uložením pohřbu.

Ke kremaci nejčastěji docházelo na místě mohyly (více než 80% žárových pohřbů). Diferenciace kremací podle pohlavní a věkové příslušnosti pochovaných ukazuje, že v prozkoumaném vzorku převládají individuální pohřby mužů, žen i dětí, podíl párových pohřbů je přibližně 20%.

Téměř v polovině gnězdovských žárových pohřbů byly nalezeny kosti zvířat a ptáků: převládají pozůstatky koní, psů a ptáků; podíl divokých zvířat, hovězího dobytka a malých přežvýkavců je zanedbatelný.

Koňské kosti jsou nejčastěji objevovány v mužských žárových pohřbech, ptáci v ženských a psi v dětských. Podle pozorování Ju.E. Žarnova, absence pohřbu v mohyle nebo přítomnost kostí různých druhů zvířat (například koně) nemůže sloužit jako důkaz pro nějaké závěry o etnické příslušnosti pochovaného. Podle písemných pramenů a etnografických materiálů mohli v mytologii Slovanů a Skandinávců kůň, pes i pták vystupovat v roli průvodců do záhrobního světa, nebo obětních zvířat na pohřební tryzně (*Жарнов 1992, 7—8*).

Stopy pohřebních lodí v podobě nálezů četných železných nýtů (více než 50 kusů) jsou nalezeny v několika mohylách skupin Lesnaja, Centrální, Dněprovskaja a Ol'sanskaja. Všechny obsahovaly různorodý a bohatý soubor předmětů. Pohřební loď je příznačným znakem skandinávského obřadu 8. – 10. století. Připomeňme, že na území Staré Rusi jsou takové pohřby známy z mohyl v Přiladoží, v poloze Plakun u Staré Ladogy a Gnězdovu (*Стальсберг 1998, 277—287*). Všechny gnězdovské hroby, na rozdíl od pohřbů mohylníku Plakun, jsou párové kremace, které obsahovaly mužskou a ženskou výbavu skandinávského původu. S výjimkou dvou mohyl skupiny Lesnaja, ostatní podle svých parametrů patří do tzv. "velkých kurhanů", vznikajících na Rusi nejdříve v polovině 10. stol. (*Петрухин 1998, 362*). Mohyly s párovými kremacemi v lodích se nacházely téměř v centru skupin Centrální, Dněprovskaja a Ol'sanskaja.

A. Stalsberg napočítala v Gnězdovu 11 mohyl s lodí a zařadila na tento seznam kurhany, které obsahovaly méně než 50 nýtů. Žarnov považoval za nutné brát v úvahu pouze ty komplexy, ve kterých bylo alespoň 100 nýtů, a stanovil jenom tři pohřby. Ve své práci jsem se opírala o publikace, které braly v úvahu minimální počet 50 nýtů nezbytných pro připevnění palubního bednění (*Русь в IX - X веках 2012, 246*).

Přibližně 17% pohřbů obsahovalo zbraně. Ve většině případů jsou to pohřby žárové, pouze v mohylách skupiny Ol'sanskaja nálezy zbraní převažují v kostrových hrobech (Каинов 2008, 201). Nejčastěji se v pohřbech vyskytují šípky, obvykle 1 – 2 kusy, ale v některých případech byly nalezeny soubory šesti a více exemplářů. Mnohem důležitější pro charakterizaci Gnězdova jsou nálezy jiných druhů útočných a obranných zbraní, zastoupených meči (obr. 25), skramasaxy, kopími a podobnými výrobky, ačkoli kvantitativně tyto nálezy ustupují hrotům šípů. Zároveň s běžným uložením zbraní s čepelemi nebo kopí (na plocho na žárovišti nebo po boku pochovaného), v devíti případech byly předměty nejprve zlomeny nebo ohnuty (meč) a pak položeny do jámy nebo na žároviště; případně vraženy do žároviště či do stěny komory (meč, kopí, skramasax). Toto zvláštní zacházení se zbraní se objevuje v pohřebním ritu velkých i malých mohyl ve všech skupinách mohylníku.

120 pohřbů, které tvoří jednu třetinu ze 793 prozkoumaných, jsou kostrové hroby. 35 inhumací bylo provedeno ve velkých zemních komorách, doplněných v některých případech dřevěnými konstrukcemi. Komorové hroby jsou nalézány ve všech mohylových skupinách s výjimkou Lěvoběřežne.

V rámci každé z mohylových skupin ani kostrové pohřby v jámách, ani komorové hroby nevytvářejí koncentrace a nevykazují žádné zákonitosti v umístění, nacházejí se promíchané s mohylami obsahujícími kremace.

Podle získaných materiálů chyběly ve 111 neporušených mohylách pozůstatky pohřbů; ve 106 případech byly "prázdné" mohyly poškozeny. Tzv. prázdné mohyly (tj. bez pohřbu, ale s fragmenty keramiky i celými nádobami, vrstvou popela a uhlíků) byly podle D. A. Avdusina (Авдусин 1972, 163) navršovány na paměť lidí, zahynuvších na válečných výpravách; jindy se jejich vysoké procento vysvětluje porušením mohyl nebo nedokonalostí starších výzkumů, při kterých nebyl objeven pohřeb v zahloubené hrobové jámě (Košnar 1992, 152).

Analýza vlastností pohřebního ritu Gnězdovských mohyl dovoluje vyčlenit dvě kulturní tradice. S první jsou spojeny mohyly výškou nad 2,5 m, s žárovými pohřby a takovými rysy pohřebního rituálu jako spálení v lodi a poškození zbraní. Hmotný materiál těchto pohřbů se vyznačuje šperky a amulety skandinávských typů, komplexy výzbroje ze tří nebo více druhů, soubory koňské výstroje, skleněnými nádobami a rhytony, kovovými kotly, obchodním inventářem, hracími kameny na dámu z kosti a skla, zbytky zlatých výšivek. Do stejné tradice patří také kostrové pohřby v komorách. Tyto komplexy by měly být považovány za nejvýraznější projevy přítomnosti skandinávské skupiny obyvatelstva.

Do druhé tradice je třeba zařadit část pohřbů žárových a kostrových v běžných jámách. Podle Žarnova nositeli druhé kulturní tradice mohli být Skandinávci, jejichž pohřby z různých důvodů neobsahovaly výše uvedené etno-kulturní ukazatele, nebo také jiné "neskandinávské" obyvatelstvo. Nálezy záušnic a keramiky slovanského původu pravděpodobně umožňují považovat část pohřbů druhé skupiny za slovanské (*Жарнов 1992, 20—21; 1998, 98—103*). Ve všech mohylových skupinách Gnězdovského mohylníku se nacházejí pohřby patřící do obou těchto tradic.

6.3 Osady, jejich topografie a zástavba

Do struktury Gnězdovského archeologického komplexu náleží dvě osady. Nejméně prozkoumáno bylo hradiště a sídliště, které se nachází v západní části areálu na břehu říčky Ol'ša (*obr. 24: 9, 10*).

Materiály z Centrální osady, komplexu tvořeného hradištěm a sídlištěm, hrají důležitou roli při posuzování povahy a úlohy Gnězdova. Osada byla vážně poškozena při stavbě železnice, ale výzkum na ní probíhá dlouhodobě (po dobu několika desetiletí) a systematicky. Celková rozloha lokalit zkoumaných v různých sektorech Centrální osady zabírá více než 7000 m² (hradiště asi 2500 m², sídliště více než 4500 m²).

Centrální hradiště se nachází na levém břehu řeky Svinec u jejího ústí do Dněpru na mysu první terasy nad údolní nivou. Příkré západní a severní svahy mysu jsou chráněny potokem a jeho dnešní bažinatou nivou, jižní svah je méně strmý a obrácený na vlhkou nivu Dněpru – malé jezírko Bezdonka. Výška plochy nad údolní nivou je přibližně 7 m, vzdálenost do břehu Dněpru pak 120 – 150 metrů. Plocha hradiště je nepravidelného obdélníkového tvaru a je porušena železnicí, která zničila téměř třetinu této památky. Celková rozloha hradiště je cca 1 ha. Na plánu z roku 1901 je označen násep ve tvaru valu podél západní, severní a východní strany plochy, val se zachoval pouze ze severní a částečně z východní strany. Na východě je hradiště příkopem odděleno od zbytku osady, která se nachází na terase. Výška dochovaného valu je 5,2 m, šířka jeho základny 17,4 m. Šířka příkopu je 18 m a jeho hloubka 4 m.

Sídliště se rozkládá na obou březích řeky Svinec a zahrnuje Centrální hradiště ze tří stran (*obr. 24: 2*). Staré stavby Gnězdova se nacházely na první terase, nad údolní nivou, na pravém břehu Dněpru a měly rozlohu asi 16 hektarů. Niva Dněpru, kterou nyní zatápí hluboké povodně, má také kulturní vrstvu, která je svou povahou blízká vrstvě na terase (*Пушкина – Мырашова – Хефедов 2001, 12—26*). Během 9. - 11. století se řeka nacházela o 80 - 90 m blíže k Centrálnímu hradišti než v současné době (*Русь в IX - X веках 2012, 250, obr. 9*).

Celková plocha Centrální osady se blíží k 30 ha. Síla kulturní vrstvy terasové části sídliště se pohybuje od 0,2 do 0,8 m, síla vrstvy na ploše hradiště od 0,5 do 1,5 metrů. Stratigrafie vrstvy je vážně narušena. Kulturní vrstva lužní části lokality se zachovala mnohem lépe - byla "uzavřena" aluviálními naplaveninami, jejichž aktivní tvorba se započala nedříve v 17. stol. Dobře zachované organické zbytky (zejména dřevo) na jednotlivých částech lokality dovolily získat vzorky pro dendrochronologickou analýzu.

Pro zástavbu Gnězdova jsou příznačným rysem dvorce. Budovaly se pozemní domy i stavby částečně zahloubené. Oba druhy budov prakticky koexistovaly a jsou známy na celém území protoměsta, ale měly různé účely.

Zjevně obytné stavby – ve většině případů srubové konstrukce s rozlohou až do 20 m² se stavěly na zem a někdy i na křbové dřevěné základy. V několika případech jsou zdokumentovány sklepy. Obytné stavby byly vyhřívány ohništi různých konstrukcí. Ohniště z kamenů a hlíny s rozlohou asi 3,5 m² umístěná na podlaze byla objevena v několika obydlích v západní a zátopové části sídliště. Podobají se vytápěcím zařízením, známým ze Staré Ladogy 8. - 10. století (*Петренко 1985, 96; Рябинин 1985, 41—42*).

V zátopové části sídliště přilehlé k terase a na ploše hradiště byly nalezeny dvě malé kopulovité pece s průměrem vnitřní komory cca 0,6 m. Nevelké rozměry obou pecí dovolují předpokládat, že se nejedná o otopná zařízení, ale byly postaveny pro pečení chleba nebo vaření jídla. Podobné konstrukce jsou známé z materiálů Staré Ladogy a Rurikova hradiště (*Носов – Петренко 1986, 9; Носов 1990, 51—61; Семёнов 1997, 180-190*). Uvnitř stavby s takovou pecí byly na údolní nivě objeveny tři skandinávské amulety (ocílkovitý závěsek a dva přívěsky v podobě miniaturních zbraní).

Kromě staveb srubových zde existovaly konstrukce sloupové a také pletené s hliněným výmazem. Na nivní části lokality se povedlo objevit stopy malé pletené podlahy, uvnitř jednoho z dvorců. Analogické podlahy jsou uváděny v materiálech ze stejné doby v severní a střední Evropě (*Donat 1984, 30, Abb. 10; Hall 1986, 65; Wallace 1992, 8, 89*). Palisádové stěny jsou typické pro stavby výrobního účelu. Do řemeslnických budov lze započítat i nepočetná do podloží zahloubená stavení se sloupovou konstrukcí stěn.

Přesně určit rozlohu dvorců ještě není možné, ale je zřejmé, že dvorce obsahovaly obytné a k nim náležející hospodářské a také řemeslnické stavby.

6.4 Hospodářské činnosti, řemesla, výrobní zóny

Konstrukce staveb, jejich rozmístění a povaha nálezů souvisejících s nimi umožňují zjistit nejméně čtyři hospodářsko-výrobní zóny na území osady. První je lokalizována na údolní nivě sídliště (*Мырашëва – Енуосова – Фетуцов 2007, 31—77*).

6.4.1 Výrobní komplex 1 (lužní část)

Klenotnicko-kovářské dílny lužní části sídliště se nacházely v blízkosti jezera Kamyši (na nevelkém prostoru mezi dvěma malými starými jezery). Dobře dochovaná kulturní vrstva dovolila zjistit souhrn postupně představovaných výrobních stavení. Analýza materiálu omezuje období existence výrobního komplexu intervalem od druhé čtvrti 10. stol. do přelomu 10. a 11. stol.

Nejstarším objektem je dvoukomorová konstrukce s osmičkovitou zapuštěnou částí. Ohniště se pravděpodobně nacházelo v jedné z komor stavby. Druhá komora byla určena buď pro umístění měchů, anebo se používala jako prostor pro skladování tavidel. Analogická konstrukce je archeologicky doložena ve středověkém Trondheimu (město v Norsku) při vykopávkách dílny z poloviny 12. stol. (*McLees 1996, 128, fig. 10*).

Při druhé etapě byla vytvořena výheň jiné konstrukce. Byla představována jámou miskovitého tvaru táhnoucí se podél zdi, ke které byla postavena nízká hliněná stěna, jež měla chránit měchy před účinky vysoké teploty. Kovářská výheň analogického druhu byla rekonstruována na základě materiálů z vykopávek Hedeby – osady na jihovýchodním pobřeží Jutského poloostrova (*Westphalen 1989, 79*).

Nejzajímavější a dobře zachovalé objekty patří do závěrečného (čtvrtého) období existence výrobního centra. Téměř všechny budovy v této fázi souvisí se zpracováním železných a barevných kovů. Centrem výrobní zóny jsou zbytky velkého kamenného ohniště, ke kterému přiléhá jáma pravidelného oválného tvaru se strmými boky a plochým dnem. Možná, že tato prohlubeň před výhni usnadňovala práci s měchy, které se nacházely na můstku překrývajícím jámu. Mezi nástroji pro lití převažují tyglíky. Vzácným typem tavicí nádoby je miska s plochým dnem o průměru 60 mm (nalezen její fragment), která byla použita pro čištění stříbra od příměsí – kupelací. Nejvzácnější nález je miniaturní zlatý ingot (váha 3,1 gramů) velmi vysoké ryzosti se stopami úderů zlatnického kladívka (*Рысь в IX - X веках 2012, 252, obr. 10*). Téměř stejný ingot byl nalezen v roce 2003 na Centrálním gnězdovském hradišti. Pozoruhodné, že zlaté ingoty se občas vyskytují v pokladech doby vikingů, ale uvnitř osady ve výrobním kontextu byl dříve znám pouze jeden exemplář z Haithabu (*Armbruster 2002, 132, 133, Abb. 1, 2*).

Tato řemeslná dílna se pravděpodobně nacházela uvnitř hranic velkého bohatého dvorce. Dílna byla spojena se skandinávskou výrobní tradicí. O tom svědčí nalezená malá olověná závaží (podobná závaží různých tvarů se často vyskytují v kontextu aristokratických dílen Skandinávie doby vikingů) (Owen 1999, 118-126), dva zlomky hliněných odlévacích forem pro výrobu oválných spon, a také fragment vroubkovaného drátu - drátkového filigránu, který byl často používán na skandinávských ozdobách. V prostoru dílny byly také nalezeny předměty zřejmého skandinávského původu: ocílkovitý závěsek-amulet, přezka zdobená ve stylu Borre. Významným nálezem je malá antropomorfní soška z olova - "gnězdovský idol". Její přesné analogie nejsou známy, ale řada rysů ukazuje, že figurka je patrně také severního původu (Ениосова – Мурашѳва – Пушкина 2009, 377-380) (obr. 26).

6.4.2 Výrobní komplex 2 (lužní část)

Druhá kovárna na údolní nivě byla umístěna v pobřežní oblasti, na břehu starobylého řečiště Dněpru. Nejlépe se dochovalo ohniště z velkých kamenů na vrcholu kopce, patřící ke konečnému horizontu. Vedle ohniště byly nalezeny kovářské kleště a velký břidličný brousek (Рысь в IX - X веках 2012, 253, obr. 11). Není vyloučeno, že se tato kovárna specializovala na sezónní údržbu říčních plavidel a jejich stavbu. Tuto možnost podporuje nejen umístění kamenných výhnní v blízkosti řeky, ale také velké množství nýtů a jejich fragmentů nalezených na přilehlém pozemku. Mimo to je nesporné, že pohřební lodi, objevené v gnězdovských mohylách, byly vyrobeny místními řemeslníky. Na pravděpodobnost loďařské činnosti místních obyvatel ukazuje v pylovém spektru neobvykle vysoký podíl (do 5%) konopí potřebného pro výrobu provazů a lan (Бронникова – Успенская 2007, 172—173). Četné stopy zatopení pobřežních oblastí (vrstvy aluviálního nánosů) nás nutí předpokládat, že dílna nemohla fungovat celoročně a byla provozována pouze sezónně.

Koncentrace nástrojů, surovin, polotovarů a odpadu klenotnického a kovářského řemesla a také zpracování kostí se projevuje ještě v třech, navzájem vzdálených, oblastech osady, které se nacházejí na první terase nad údolní nivou. Nás zajímají dvě z nich.

6.4.3 Výrobní komplex 3 (část hradiště)

Další oblast koncentrace nálezů obsahující indikátory řemeslné činnosti se nachází v jihovýchodní části hradiště, její rozloha je asi 200 m². Tady bylo odhaleno více než 100 plátů, odřezků, fragmentů drátu a polotovarů z měděných slitin; 6 úlomků odlévacích forem; 12 definovatelných kovářských nástrojů a 170 fragmentů tavicích nádob. Některé z nich byly použity pro tavení a rafinaci zlata a stříbra. Pravděpodobně do okruhu působnosti zlatníků této

části osady patřilo obrábění drahých kovů. V posledních letech – v důsledku úplného výplachu kulturní vrstvy – mají archeologové nové důkazy o použití kovů ve formě miniaturních zlatých ingotů, drátu a malého šrotu z nepoužitelných výrobků.

Zbytky výrobních staveb v této zóně jsou prezentovány jámami. Také zde jsou zbytky zahluobené sloupové konstrukce, pravděpodobně obydlí. Připomeneme, že pro slovanské obyvatelstvo toho regionu nejsou sloupové konstrukce obytných prostorů typické.

Z jámy v podloží, která tvoří spodní část budovy, pochází skandinávská měděná matrice pro odlití hřebíčků a miniaturní stříbrný amulet v podobě figurky valkýry (*Ениосова 1999, 74; Пушкина 2001, 315*). V prostoru jámy, která se nachází v sousedství, byl objeven svazek amuletů z listového stříbra, dirhemy a úlomek vzácné stříbrné trojcípé spony JP 94 (**JP — označení typů a variant podle klasifikace J. Petersena (*Petersen 1928*), IJ — podle I. Janssona (*Jansson 1984*) a GBA — podle G.-B. Aagårda (*Aagård 1984*)**). Hlavní období výskytu šperku připadá na 9. stol. Nicméně, datování ostatních nálezů z tohoto objektu dovoluje připustit, že šperkaři pracovali v této části osady v polovině až třetí čtvrtině 10. stol.

Kromě potvrzení činnosti klenotníků bylo při výzkumu jam objeveno značné množství kostí hovězího dobytka a nálezy dokumentující zpracování kostí, včetně fragmentů opilovaného parohu losa, kostěných destiček a polotovarů pro výrobu obložení hřebenů zhotovovaných z několika částí (*Пушкина 1993, 66—67*).

6.4.4 Výrobní komplex 4 (část sídliště)

Poslední komplex, který nás zajímá, se nachází na pozemku dvorce, který byl prozkoumán ve východní části sídliště, na levém břehu řeky Svince. Dvorec se rozkládá na ploše přes 400 m². Celkový počet nálezů spojených s výrobou šperků není velký: 45 fragmentů tyglíků, 8 železných nástrojů, 30 plátů a odřezků drátu. Byly nalezeny v sedmi základových jámách spolu s keramikou, šperky, domácími potřebami a pracovními nástroji, včetně nemalého počtu závaží pro vertikální tkalcovský stav, přeslenů a také odpadu po zpracování kostí a kovářských strusek. Výplň jam lze zařadit do druhé poloviny 10. až počátku 11. století.

Na tomto místě byla zjištěna znatelná koncentrace skandinávských amuletů - 23 exemplářů z celkem 72 nalezených na Centrální osadě. Tato skutečnost pravděpodobně může svědčit o rituální praxi obyvatel dvorce, ale přítomnost nálezů týkajících se různých etap výroby amuletů, napovídá spíše výrobě měděných, mosazných a železných předmětů spojených s kultem a magií ve zdejší dílně (*Ениосова 2009, 270—271, obr. 5—7*).

Mezi amulety nalezenými na tomto místě jsou zvláště zajímavé polotovary několika malých kos (bez otvorů) a svazek ze tří železných nástrojů (srpů nebo kos) (*obr. 27: 1, 3, 4*), navlečených na kroužek ze železného drátu, jehož konce zůstaly nezavázané. Podobný amulet byl objeven i v přesunuté vrstvě při otevření valu hradiště (*Пыликина 1990, 117, 118*). Miniaturní zobrazení kos jsou vyřezána z jednoho měděného plechu, nejspíš současně; na povrchu jedné z nich je jasně viditelné graffiti v podobě propletených trojúhelníků – symbolu Ódina. Podle všeho lze říci, že tyto levné amulety z plechu byly určeny pro nebohaté Skandinávce (*Енуосова 2001 c, 134, 135*).

Odsud také pochází nález obloukového vrtáku s obousměrnou pracovní osou. Na plochý štítek nástroje se upevňovala hnací kostěná nebo dřevěná cívka a na horní zaostřený trn rukojeť. Analogický předmět byl objeven na počátku 20. stol. v jedné z mohyl skupiny Dněprovskaja (*Спицын 1905, 13, 52, obr. 143*). Na něm jsou vyškrábány runové znaky, což ukazuje na vztah se skandinávským světem. Dřív tyto vrtáky byly považovány za nástroje určené pouze pro zpracování dřeva a kostí. Nicméně, v současných manuálech pro šperkařství a etnografických materiálech se dají nalézt velmi podobné nástroje pro tvorbu voskových modelů, zpracování drahokamů a polodrahokamů i tenkých plechů (*Marion 1971, 66, fig. 62*).

Obraz výrobní činnosti doplňují dvě jámy pro destilaci smůly odhalené v pobřežních oblastech na údolní nivě sídliště - u jezera Bezdonka a v blízkosti starobylého řečiště Dněpru (*Русь в IX - X веках 2012, 254, obr. 12*). Smůla mohla být použita pro různé účely, včetně oprav nebo stavby lodí. Jámy pro destilaci smůly nebo dehtu jsou archeologicky dost vzácný jev.

6.5 Jiné nálezy z mohyl, sídliště a pokladů

Rozsáhlá sbírka nálezů objevených při vykopávkách mohyl a osady Gnězdova obsahuje více než 20 000 různých předmětů – šperky, zbraně, domácí potřeby, nástroje, atd. Jsou vyrobeny z železa, mědi a tavitelných slitin, drahých kovů, kamenů, hlíny, rohu a skla. Mnohé z nich byly zhotoveny na místě, některé dopraveny z dálky. Zastavme se u charakteristiky skandinávských skupin nálezů.

6.5.1 Výrobky z železných kovů

Významná část gnězdovských nálezů jsou výrobky z železných kovů: zbraně, domácí potřeby, pracovní nástroje. Použitím metalografie byl prostudován rozsáhlý komplex vzorků výrobků dobré kvality (190 vzorků). Soubor vzorků představuje 28 kategorií z výzkumů mohyl a osady. Na základě komplexní typologické a technologické analýzy bylo zjištěno, že

se zpracování gnězdovského železného kovu dělí na dvě výrobní tradice: slovanskou a skandinávskou.

Pro skandinávskou výrobní tradici je charakteristické sváření ze tří nebo pěti pásů a také svařování ocelové čepele. V rámci skandinávské kovářské technologie byly vykovány domácí nože, kosy, nůžky, harpuna a některé kategorie zbraní – hroty kopí a šípů, skramasax a sekera. Část gnězdovských produktů tohoto okruhu je produkce místních dílen, o čemž svědčí nálezy polotovarů a kovářského odpadu. V průběhu 10. stol. dominovala v Gnězdovu skandinávská tradice zpracování železa. Patří k ní 58% prostudovaných předmětů. Podle úrovně technologických řešení výrobků patřících do gnězdovských nálezů odpovídají tyto produktům vyráběným vysoce organizovanými a specializovanými dílnami obchodnicko-řemeslnických center v severní Evropě (*Розанова – Пушкина 2001, 77–82*).

6.5.2 Soubor zbraní

Soubor zbraní (*obr. 28*). Lze předpokládat, že velká část zbraní byla vyrobena místními řemeslníky, především to se týká šípů. Šípy tvoří k 80% sbírky zbraní z území osady, přičemž většina z nich byla nalezena na hradišti. Celkem se soubor šípů z mohyl a osad vzájemně neliší, i když střely se zpětnými křídélky se vyskytují častěji v osadě, než v mohylách. Mezi nalezenými hroty silně dominují kopinaté formy ve svých různých variantách, nejvíce příznačné pro skandinávské památky 9.-11. století. Druhý největší počet nálezů patří hrotům romboidního tvaru, tzv. gnězdovského typu (*Каинов 1998, 61*). Kromě hrotů šípů byly na území osady nalezeny fragmenty několika karolínských (vikinských) mečů a několik nákončí pochev, několik hrotů kopí, sudlice, patka kopí a sekery. Zvláště výrazná je skupina nálezů prolamovaných nákončí pochev mečů, která se odlišuje rozmanitostí dekoračních technik – některé z těchto nákončí mohly pocházet z místní dílny (*Каинов 2007; Ениосова 1994, 109*).

Ze 13 typově určitelných mečů (*Кирпичников 1966, 26, 74*) má výrazně severský ráz pouze meč typu D, nalezený v roce 1950 při výzkumu D.A. Avdusina v mohyle č. 2. Výzdobu jeho rukojeti tvoří symetricky komponovaný pletenec, v němž lze rozlišit zvířecí tlapy; celkově výzdoba připomíná styl Borre (*Košnar 1992, 155, obr. 37: 1*). Ve Skandinávii však meče s analogickým ornamentem nejsou známy – *H. Arberman (1959, 133)* vyslovil názor, že tato rukojeť byla zhotovena v Gnězdovu za použití ornamentu obvyklého na vikinských oválných sponách. Východoevropský meč typu D z Gnězdova datovaný do 10. stol. je nejmladším exemplářem tohoto typu. Meče typu H, známé z Gnězdova ve 3 kusech, patřily v raném středověku k nejobvyklejším. Tento typ, obzvlášť hojně zastoupený ve

Skandinávii (v Norsku přes 200 kusů), se považoval za specificky vikinský, je však znám z velmi rozsáhlého území včetně střední Evropy. Datuje se v širokém rozmezí od poloviny 9. do 11. stol., většina východoevropských nálezů se klade do 10. stol. Ze dvou mečů patřících k typu E, jenž je vedle severu výrazně zastoupen též ve východní Evropě, měl jeden (ze starého výzkumu M.F. Kuscinského) výzdobu z drobných vyvrtaných buněk na příčce a knoflíku a čepel s nápisem Ulfberht. Kirpičnikov jej datuje do 9. stol. a poukazuje na jeho blízkou analogii v Norsku. Zdá se, že tento meč, patřící zřejmě k inventáři jednoho z nejstarších bojovnických hrobů v Gnězdově, pochází ze západní Evropy, anebo se do horního Podněpří dostal z vikinského Severu, kde byla Ulfberhtova čepel opatřena rukojetí. Druhý meč typu E (z výzkumu D.A. Avdusina) se vyznačuje charakteristickou východoevropskou variantou výzdoby příčky a knoflíku velkými vyvrtanými buňkami s vloženým drátem a je patrně místního původu (*Košnar 1992, 155, obr. 37: 2*). Typ V, k němuž patří 4 meče z Gnězdova, je ve východní Evropě zastoupen celou třetinou (14 kusů) všech jeho nálezů, zatímco z Norska, kde J. Petersen hledal jeho původ, je známo jen 6 mečů. Značný podíl značek porýnských dílen na čepelích typu V spolu s obvyklým tauzovaným geometrickým vzorem z pásků mědi, mosazi a stříbra na rukojeti nasvědčuje západnímu původu těchto mečů, z nichž některé mohly ovšem být zhotovovány i ve východní Evropě. Západoevropský původ a následné převzetí výroby i v jiných oblastech se předpokládá též u mečů typu X (v Gnězdově 2 kusy) a Y (1 kus) datovaných do 10. a na počátek 11. stol. (*Košnar 1992, 154–155*).

6.5.3 Šperky

Morfologie a dekor šperků zastoupených v Gnězdově nachází blízké paralely v materiálech severozápadu a severovýchodu Staré Rusi, Skandinávie, střední Evropy, Volžského Bulharska a středního Podněpří. Dotkneme se pouze předmětů severního původu.

Většina šperků je "etnicky zbarvena" a odráží komplexní strukturu obyvatelstva Gnězdovu.

Skandinávská skupina šperků obsahuje následující typy výrobků: náramky člunkovité a drátěné se svázanými konci; drátěné podkovovité spony a exempláře s pyramidovými, mnohohrannými hlavičkami; oválné, terčovité, rovnoramenné, obloukovité, trojcípé a spony s kruhovou obručí; lité kruhové závěsky s zoomorfním ornamentem a imitovaným filigránem; přívěsky–amulety a doplňky pásové soupravy (*obr. 29*). Do rámce skandinávské zlatnické tradice spadá více než 500 šperků různých typů.

Jednou z nejreprezentativnějších skupin severského původu jsou reliéfní spony (156 kusů). V Gnězdově byly nalezeny exempláře jejich nejrozšířenějších druhů z doby vikingů:

JP 37, JP 51, JP 52/55, JP 58, JP 70—73, JP 116—117, JP 128, JP 131, JP 227 a JP 237. Nicméně mezi zde nalezenými předměty jsou poměrně i vzácné typy výrobků, které na jiných lokalitách východní Evropy chybí nebo se s nimi setkáváme jen zřídka: spony z drahých kovů vyrobené v technikou drátkového filigránu a granulace; malé terčovitě IJ IIC, rovnoramenné – JP 60 a GBA IVB:1.

Šíření mnohých druhů spon je spojeno s určitými oblastmi Skandinávie: Ölandem, středním a východním Švédskem, a zejména s Birkou, kde se podle objevů odlévacích forem nacházelo centrum výroby některých skupin šperků podobných gnězdovským.

Nálezy odlévacích forem pro oválné, terčovitě a trojcípé typy spon a také vadné, či nedokončené odlitky v různých místech Centrální osady dokládají výrobu jejich určité části v Gnězdově. Neexistují žádné údaje, které by vypovídaly o vytváření místních typů, stejně tak nemluví ani o zjednodušení nebo degradaci techniky výroby. Spony byly odlévány do formy, totožné se skandinávskými matricemi jak konstrukcí, tak složením hliněného materiálu. Jsou mezi nimi vzorky různé kvality, ale to je typické i pro hlavní oblasti výroby a rozšíření spon (Ениосова 2001 a, 83—92).

Značnou část věcí skandinávského původu tvoří lité závěsky. Ze 34 jejich exemplářů jsou ty se zoomorfním ornamentem zastoupeny 9 typy; 7 závěsků pak imituje šperky zdobené filigránem a granulací s ornamentem v podobě volut; 2 s obrazem ptáka a stromu života. Vznik, distribuce a pravděpodobně i výroba těchto ozdob v Gnězdovu spadají do druhé poloviny 10. až počátku 11. století (Деметьева 2007, 233-234).

Gnězdovo zaujímá mimořádné místo v počtu objevených zlatých, stříbrných, bronzových a železných předmětů spojených s kultem a magií a určených pro osobní nošení. Pochází odsud skoro 140 nálezů: železné nákrčníky se závěsky ve tvaru Tórových kladívek (65); miniaturní štíty (18); nákrčník a přívěsky ve tvaru ocílek různých velikostí (26); amulety ve tvaru srpů (5); antropomorfní zobrazení (5), a soubory, které spojují miniaturní obrazy (20). Toto číslo je srovnatelné s rozsahem souboru nálezů z Dánska a Šlesvicka, který obsahuje 161 exemplář. Mezi gnězdovskými amulety jsou kusy zcela identické skandinávským analogiím, ale morfologické a technologické vlastnosti značné části nálezů ukazují na místní zvláštnosti jejich výroby. Některé amulety, vyrobené z levných materiálů, byly určeny pro řadové Skandinávce, kteří žili v regionu horního Podněpří (Новикова 1991, 175-199; Ениосова 2009, 255-275).

Gnězdovská sbírka kování opasků a koňských postrojů má více než 900 kusů dekorativních pásových a uzdových kování, podstatná část z nich (20%) se skládá z předmětů ozdobených dekorem provedeným v různých stylech severního umění doby vikingů. S

největší pravděpodobností většina skandinávských kování byla ozdobou slavnostního koňského postroje. Přímých důkazů výroby severských opaskových součástí v Gnězdově není. Nicméně, značná koncentrace kování severní povahy v materiálech nekropole a osady a také nálezy, které svědčí o činnosti skandinávských zlatníků, naznačují, že mezi výrobky gnězdovských řemeslníků mohla být i opasková kování. Ale větší část kování pásů Gnězdova (více než 50%) se vztahuje k volžsko-bulharské řemeslné tradici (*Мыпауѣва 2000*).

6.5.4 Mince a poklady

Aktivní účast obyvatelstva Gnězdova v obchodní činnosti potvrzují nálezy obchodnického inventáře, mincí a pokladů. Z kulturní vrstvy Gnězdovské osady a mohyl pochází bronzová, železná a olověná závaží různých forem a hmotností a významné množství východních, byzantských a západoevropských mincí. Snad stačí říci, že 14 celých kompletů vah z 15, jež byly objeveny ve Smolenské oblasti, pochází právě z gnězdovských mohyl.

Na území Gnězdova bylo, nepočítaje poklady, nalezeno 429 mincí ražených od 6. do 11. století. Dirhemy a jejich napodobeniny, pocházející z mincoven Východu, tvoří 90% numizmatické sbírky; o něco více než 9% patří mincím byzantského původu; méně než 0,5% pak připadá na podíl mincí západoevropských.

Přibližně čtvrtina nálezů pochází z hrobů – 100 mincí z 52 mohyl. V žárových pohřbech nacházíme mincí téměř dvakrát více než v hrobech kostrových (34 proti 18). V bohaté skandinávské dvojité kremaci mohyly Lb-1 (Lěvoběřežnaja skupina) bylo v různých částech žároviště nalezeno 11 dirhemů, což znamenalo jistý kapitál.

Mince přetvořené ve šperky tvoří o něco více než 4% z celkového počtu nálezů, zatímco 73% jsou fragmenty. Hojnost fragmentovaných mincí spolu s objevy vah a závaží ve vrstvě osady podle některých výzkumníků ukazuje na vysokou úroveň hospodářského rozvoje. Naopak převládání mincí–závěsků v numizmatickém materiálu by spíš hovořilo o slabém zapojení obyvatelstva do obchodních a výměnných operací (*Blackburn 2007, 63–67; Hårdh 1996, 86*).

Z území Gnězdova pochází **12 pokladů**, objevených při výzkumu a náhodou (*obr. 30*) (*Корзухина 1954, 87–89; Пушкина 1996 a; 1999; 2009; Зозуля – Каинов – Фомин 2011, 35–36*). Součástí pokladů je více než 1400 stříbrných východních mincí a dvě byzantské a také různé předměty, většinou ozdoby.

Šperky, které jsou součástí sedmi pokladů, představují slavnostní soupravu staroruské nobility od poloviny 10. do první půle 11. století. Je mezi nimi 190 předmětů ze stříbra a zlata. Podle morfologických, stylistických a technologických vlastností se mezi nimi jasně

odlišují ozdoby slovanského, skandinávského a východního původu. Nejvíce vynikající šperky, které patří do ženské soupravy, jsou vyrobené technikou drátkového filigránu a granulace.

Mezi ozdobami skandinávského původu jsou mohutné kované a tordované nákrčníky (6); náramky a prsteny se svázanými konci (10); terčovitě lité spony s plátovanými postavičkami zvířat a spona typu Terslev (3); lité závěsky s ornamentem stylů Borre a Jelling (20); kulaté přívěsky ze stříbrného plechu s ornamentem filigránu a granulace v podobě heraldického ptáka, volut, spirál, růžic (23); unikátní závěsky ve formě mužské masky a plastické ženské figurky, a také korálky (11).

Oddělenou skupinu nálezů tvoří váhová závaží. Vyskytují se ve dvou pokladech. V pokladech se závaží nebo váhy nacházejí jen zřídka. Tyto nálezy jsou známy na severu Rusi: mezi mincemi pokladu Podborovskij konce 10. stol. a prvního Nerevského pokladu ze sedmdesátých let 10. stol. (*Янин 1956, 77; Янина 1956, 181, 207*). Nepočtené příklady se nachází i v materiálech z jižní Skandinávie (*Пушкина 2009, 529*).

Je zajímavá topografie nálezů mincovních pokladů 9. – 10. století na smolenském území. Rozmístění pokladů v hlavních rysech koreluje s místy ojedinělých nálezů severoevropského původu (*Еремеев – Дзюба 2010, 485–509*).

6.5.5 Byzantské předměty a skandinávské pohřební komplexy

Ve dvaceti pohřbech Gnězdovského nekropole byly nalezeny předměty, dovezené z Byzance nebo z území, kde působil silný vliv říše. Podle řady kritérií, tradičně používaných pro identifikaci skandinávských komplexů, se k nim dá přičíst 17 z 20 mohyl. Pravděpodobně v nich byli pohřbeni Skandinávci (nebo osoby související se skandinávskou kulturou) patřící ke skupině účastníků vojenských tažení, obchodních a diplomatických misí. O jejich pobytu v Konstantinopoli vypovídá luxusní zboží, jehož výroba v Byzanci nebyla určena pro trh, ale pouze pro potřeby dvora, armády, diplomatické dary a daně a byla přísně kontrolována státem. Nelze ignorovat skutečnost, že výrobky byzantských palácových dílen mohly změnit majitele na území Rusi v důsledku darování, loupeže nebo obchodu.

6.6 Význam Gnězdova ve vztazích mezi Skandinávií a severozápadem Ruska v raném středověku

Někteří badatelé se domnívali, že Gnězdovo bylo místem pro zajištění a kontrolu nad úseky mezi Dněprem a Dvinou, kde se přetahovaly lodě, "otevřená obchodnicko-řemeslnická" osada s nestálým složením obyvatelstva, jehož "přilivy a odlivy" jsou spojeny s obsluhou

vodní komunikace: přemístěním kupců a vojenských jednotek po Dněpru a také s fungováním trhu (*Авдусин 1972, 165; Булкин – Лебедев 1974, 17; Shepard 1995, 258*).

Podle jiné teorie Gnězdovo bylo jedním z míst v celostátní síti sídel, místo sběru daně (*pogost*) spojené s administrativní a fiskální činností družiny velkoknížete. Ačkoli neodmítali obrovskou roli obchodu a řemesel v životě osady, zastánci této verze předpokládali, že kovářství a výroba šperků byly zaměřeny především na potřeby družiny a vojska, včetně výroby luxusního zboží určeného pro zkrášlení života družinové elity (*Пемпыхин 1995, 161; Рыбаков 1982, 325*).

Podle třetí koncepce bylo Gnězdovo raný městský útvar období vzniku Staroruského státu s rozvinutými řemeslnými a obchodními funkcemi, se stabilní demografickou strukturou (s ohledem na normální charakter vztahů různých pohlavních a věkových skupin lidí, kteří zde žili) a se zřejmou sociální diferenciací obyvatelstva. Soudě podle materiálů mohylového pohřebiště a osad gnězdovská společnost obsahovala skupiny lidí spojených s vojenskou službou, dálkovým i blízkým obchodem, řemeslem a zemědělskou činností. V Gnězdově existovala aristokratická elita — dobře ozbrojení vojáci, většinou skandinávského původu. Nicméně mezi úspěšnými členy společnosti mohli být obchodníci, kováři a klenotníci, majitelé orné půdy, pastvin a dobytka, stejně jako jejich příbuzní. Střední (podle velikosti a množství inventáře) pohřby patřily pravděpodobně řadovým obyvatelům gnězdovských lokalit.

Výroba keramiky, zpracování kostí a rohů, obrábění železných a barevných kovů vznikly na základě výrobních tradic různých etnik obývajících Gnězdovo a měly stacionární charakter. Zlatnické dílny vyráběly produkty pro všechny sociální vrstvy: drahé, na práci náročné šperky z drahých kovů a mosazi, a také obyčejné, masové, výrobky ze slitin na bázi mědi, cínu a olova (*Ениосова 2002, 5—16; Розанова – Пушкина 2001, 77—82*).

Výsledky zkoumání zemědělských činností gnězdovského obyvatelstva v průběhu posledních 15 let podporují hypotézu předloženou švédským archeologem I. Janssonem v roce 1997. Ten se domnívá, že kromě centrální části (protoměsta) svým rozsahem obrovská aglomerace osad obsahovala satelitní sídliště zapojená do zemědělské činnosti, což nevylučuje účast jejich multietnických obyvatel v blízkém a dálkovém obchodě, řemeslech a vojenské službě. Hojnost nálezů skandinávského původu v různých částech Gnězdovského komplexu, včetně početných ženských šperků, umožňuje mluvit o migraci svobodného venkovského obyvatelstva ze Skandinávie, především ze středního Švédska, na toto území (*Jansson 1997, 47—51, 53*).

Konečnou fázi pohřbů Gnězdovského pohřebiště lze datovat do poslední čtvrtiny 10. až přelomu 10. a 11. století. S přijetím křesťanství na Rusi a ve Skandinávii došlo ke změně pohanské kultury a pohřebního obřadu. Na konci 10. až v první půli 11. století se ztratily specifické rysy skandinávského pohřebního rituálu a prudce se snižuje počet předmětů severního původu (*Жарнов 1991, 220*).

Předpokládá se, že ztráta funkcí raného městského centra byla spojena s postupným zastavením importu islámských mincí v poslední čtvrti 10. stol. a s přechodem od využití externích zdrojů (dálkového obchodu a vojenských tažení) k rozvoji vnitřních zdrojů (*Jansson 1997, 25; Noonan 1997, 154*). Posílení moci kyjevských knížat na konci 10. a začátku 11. stol. snížilo přítok Skandinávců na Rus a změnilo jich postavení: v době Vladimíra a Jaroslava sloužili jako žoldnéři v družině velkoknížete (*Noonan 1997, 155*). Je možné, že jedním z faktorů poklesu Gnězdova byla změna k horšímu ekologické situace v mikroregionu. V konečné fázi existence Gnězdovské osady se od počátku 11. století klima stává vlhčím, obnovují se pravidelné záplavy v nivě Dněpru, stoupá rychlost hromadění naplavenin (*Бронникова – Успенская 2007, 179*).

Soudě podle nálezů v této fázi kvalita života obyvatel zůstává stejnou (*Мырашѣва – Авдусина 2007, 26*). Život jde dál nepřetržitě i v malé oblasti centrální části Gnězdovského komplexu do přelomu 12. a 13. století. Možná, že tady v předměstí Smolenska se nacházel feudální statek (*Каменецкая 1977, 12; Пушкина 1996 b, 27*).

7 Závěr

V současné době mají badatelé díky novým výsledkům důkladných výzkumů lokalit 8.-11. stol. východoevropské roviny možnost pojímat vztahy Rusí a skandinávských zemí více opodstatněně a nepodjatě než ve 20. stol. Pro vědce už nyní není pochyb o přítomnosti Skandinávců mezi staroruskými družiníky 10. stol. V současných publikacích se zaměřují na pochopení pobytu těch Seveřanů, kteří nebyli bojovníky a nesloužili knížeti, ve východoevropských osadách.

Kirpičnikov, známý badatel Staré Ladogy, nepochybuje o tom, že mezi obyvatelstvem rané Ladogy byli lidé pocházející ze Skandinávie (*Кирпичников 1995, 30, 51; Кузьмин 2008, 88—91*). Nosov uvádí, že Seveřané byli mezi stálými obyvateli Rurikova hradiště (*Носов 1990, 166*) a nacházeli se i v době Jaroslava Moudrého v Novgorodu. Ale v ruské odborné literatuře je i dnes nesporně odmítán předpoklad monopolu skandinávských kupců na obchodní cesty východní Evropy. Je.N. Nosov to pokládá za nemožné vzhledem k tisícikilometrové délce tras, rozvětvené síti obchodních komunikací a značným objemům obchodu. Nicméně pro ruské archeology, stejně jako i pro evropské, vikingové patřili mezi hlavními účastníky východoevropského obchodu.

Od prvních desetiletí 9. stol. začala trvale fungovat cesta z Ladogy k jižnímu pobřeží Čudského jezera, k Izborsku a Pskovu. V raných vrstvách Izborska byly objeveny dirhemy, severoevropské a východní korálky (*Седов 1999, 107; 2007, 115—116*). Ve stejné době, ne-li dříve, vznikají vztahy se zeměmi východně od Ladogy – s jihovýchodním Přiladožím.

Významným místem mezi Novgorodem a Kyjevem bylo Gnězdovo, mající všechny charakteristické rysy velké obchodní osady. Jeho vznik na přelomu 9.-10. stol. nelze vysvětlit jinak, než existencí mezinárodních komunikací. V tomto období se provozovala sezonní plavba, a proto Gnězdovo bylo vhodným místem pro dlouhý podzimní a zimní pobyt a přípravu na další cestování v libovolném směru (*Русь в IX - X веках 2012, 400*).

Pokud přítomnost kontaktů se Skandinávií a trvalého pobytu Seveřanů na území obchodních center již byla prokázána a je nesporná, nelze říci totéž o venkovské krajině. Na území východní Evropy ve venkovském prostředí pobyt Skandinávců zjištěn jenom v jihovýchodním Přiladoží, o kterém je třeba vypovědět podrobněji.

Otázka skandinávského osídlení v jihovýchodním Přiladoží

Jihovýchodní Přiladoží oplývá pohřebními lokalitami 10. – 12. stol. Archeologové z Petrohradu a Karelie se pokusili odhalit k nim náležející sídelní lokality, ale ty nebyly

zjištěny. Je objeveno pouze hradiště na řece Sjas', datuje se do 9. – 10. stol. Pohřebními památkami jsou kruhové mohyly v říčních údolích Sjasi, Paši, Ojati, Sviri. Všechny se vyskytují na okraji polí přizpůsobených k pravidelnému zemědělství; archeologové připouštějí, že již v raném středověku byly tyto plochy obdělávány (*Линевский 1949, 161*). V ústích řek pohřebiště chybějí.

V různých dobách prováděli výzkumy mohyl jihovýchodního Přiladoží Je.V. Barsov, N.I. Repnikov, V.I. Ravdonikas, A.M. Liněvskij, S.I. Kočkurkina. K roku 1973 bylo prozkoumáno 668 pohřbů na 345 lokalitách, což je asi třetina z odhadovaného celkového počtu.

Pohřby jihovýchodního Přiladoží se rozdělují do tří skupin: pro první je charakteristickým obřad kremace; pro druhou jsou příznačné pohřby žárové i kostrové; pro třetí pak pouze obřad inhumace. Mohyly obsahovaly jeden i více pohřbů. Výška raných mohyl se pohybuje od 1 až do 2,5 m, průměr je 9 až 20 m.

Pro 1. skupinu (66 mohyl, 91 hrob) jsou typická ohniště z vrstvy hrubých uhlíků na hliněném nátěru v centru úpatí mohyly. Někdy byla ohniště umístěna na vrcholu násypu. Občas se na ohništi nacházelo kuchyňské náčiní: hrnce, pánve, kotle, lopatky k udržování ohně. Kremace se častěji prováděla na jiném místě, jen zřídka přímo na místě mohyly. Spálené kosti ležely těsně vedle sebe, nebo v určité vzdálenosti od sebe (*Кочкуркина 1973, 13*).

Pro 2. skupinu (25 mohyl, 105 pohřbů) je příznačnou kombinace obřadů kremace a inhumace. Datují se 10. až 1. polovinou 11. stol. Ohniště a kuchyňské potřeby se vyskytují řidčeji než v 1. skupině (byly objeveny v 16 mohylách). Existují příklady, kdy se v mohyle nacházely žárové a kostrové hroby současné, ale většinu násypů používali prostě k opakovanému pohřbu.

Do 3. skupiny patří jednostupňové a vícestupňové mohyly s obřadem inhumace (250 mohyl, 380 pohřbů). Průměrná výška mohyl je 0,9 až 1,18 m. V 77 mohylách se nacházela ohniště, v 25 případech bez kuchyňského náčiní. Těla zemřelých byla uložena v orientaci: 130 hlavou na jih, 88 na západ, 20 na sever, 12 na východ. V některých hrobech byly použity dřevěné srubové komory, klády jako rakve, březová kůra jako rubáš.

Po dlouhou dobu se vědci nemohli shodnout v názoru na etnický původ mohyl jihovýchodního Přiladoží. Průvodní předměty v pohřbech mají ugrofinský, skandinávský a slovanský původ. Arbman připisoval tyto mohyly vikingům – kolonistům ze středního Švédska – přičemž místní finská populace, podle jeho názoru, nebyla příliš početná a značně ji ovlivnili přistěhovalci. Kolonizace měla pokojnou rolnickou povahu a později švédští

kolonisté splynuli s finskou populací a přišedšími Slovy (Arbman 1955, 40). Nicméně tento předpoklad se setkal s kritikou sovětských vědců. Přítomnost předmětů v hrobech Přiladoží ještě nedává důvody přičítat jejich vlastníka k určitému kmeni, i kdyby jen proto, že hroby obsahovaly věci různého původu. Arbman sám přiznával, že ohniště v mohylách s kostrovými pohřby nejsou ve Švédsku známa.

Vliv západních zemí byl prokázán díky nálezům mečů, z nichž většina byla karolinského původu. Jak jsme se již zmínili, tyto meče jsou běžným zbožím baltského obchodu. Kočkurkina předpokládala, že se meče v mohylách jihovýchodního Přiladoží objevily prostřednictvím Skandinávců (Кочкуркина 1973, 49). Jednostranné kostěné hřebeny se zdobenými obloženími byly obyvatelstvu Přiladoží dobře známy, což opět svědčí o rozvinutých obchodních a kulturních vztazích s baltským regionem. Důkazem toho také je osada Gorodišče na řece Sjasí, která byla jedním z opěrných bodů podél baltsko–volžské trasy (Вилинбахов 1963, 130).

Předměty importu ze Švédska a Norska jsou lité masivní náramky, stříbrné prolamované závěsky se stylizovanými vyobrazeními zvířat ve stylu Jellinge, kruhové závěsky s trojúhelníkovou figurou uprostřed a s palmetovým ornamentem, červené pastové korálky (podobné perlám z pohřebiště Birky), železné nákrčníky z tordovaného drátu (8 kusů).

V jihovýchodním Přiladoží bylo nalezeno více než 150 náramků, z nich 34 jsou lodkovité náramky, které mají analogie ve Švédsku, Dánsku a Norsku. Byly objeveny v pohřbech spolu s mincemi z 10. stol. a oválnými sponami typu JP 51c. Celkově jsou spony v jihovýchodním Přiladoží zastoupeny 14 typy (celkem 237 exemplářů), mezi nimi se nachází kusy skandinávské i spony místní výroby. Ke skandinávským patří oválné (typ 27) a rovnoramenné (typ 58) z konce 9. stol. V 10. stol. v mohylách se objevily spony typů 48, 51, 70–73, 116, 224, 227, 235 (typy podle J. Petersena 1928). Pro 10. až začátek 11. stol. jsou charakteristické terčovitě spony (typ 117 – více takovýchto spon je známo ze Švédska) a spony 55–56 typů. Prsteny se zvětšenými štítky jsou známy v Novgorodu, Švédsku, Finsku, v Přiladoží jejich bylo nalezeno 8 exemplářů.

Podle závěru Kočkurkiny byly vztahy populace Přiladoží se skandinávskými zeměmi nejintenzivnějšími v 10. stol.; na počátku 11. stol. slábnou, a pak se vůbec ukončují. Vztahy s těmito zeměmi měly nejen obchodní povahu. Je zjištěno pronikání určité skupiny obyvatel pocházejících ze severských zemí na území jihovýchodního Přiladoží. Ale příchodci byli nepříteli početnými a zároveň přišli na již osídlené území (Кочкуркина 1973, 78–79).

O pobytu Skandinávců v jihovýchodním Přiladoží také svědčí antropologické údaje. "M.V. Vitov (*Bumov* 1964, 86, 96, 97) zjistil blízkost antropologických rysů ilmeňsko-bělomořského typu populaci Skandinávie. Uvádí zvláště podobnost fyzických vlastností obyvatelstva Novoladožského a Volchovského okresu středního typu Švédů podle Lundborga a Linderse. Vysvětlení hledá i ve velmi pravděpodobné varjažsko-skandinávské populační příměsi. Za nositele výchozích forem ilmeňsko-bělomořského typu považuje ovšem Vitov novgorodské Slověny, jejichž populaci by tedy skandinávský zásah ovlivnil" (*Košnar* 1992, 140).

V.A. Nazarenko předpokládal, že i samotné navrhování mohyl bylo v Přiladoží převzato ze dvou vnějších zdrojů: z prostředí novgorodských sopek, jinde však od Normanů (*Назаренко* 1982, 142).

S.I. Kočkurkina zdůrazňuje mnohotvárnost pohřebního ritu jihovýchodního Přiladoží v 10. - 13. stol., jež podle ní nesvědčí o stejnorodém osídlení, a podává poněkud složitější obraz etnické situace v dané oblasti. Na základě ritu i ozdob vyčleňuje oblast řeky Ojati, jejíž nejstarší osídlení raného středověku přisuzuje pobaltsko-finskému kmenu Vesi. Další skupinu představují nízké mohyly nepravidelného tvaru při řekách Vidlici, Oloňce a Tulokse, jejichž původce spatřuje Kočkurina v předcích dnešní karelské skupiny na Oloněcké šíji. Za skandinávské považuje tato badatelka hroby s lodí a takové, v nichž se objevil do země vetknutý meč nebo kopí, i hroby s charakteristickým souborem ženských šperků (2 spony oválné a třetí rovnoramenná, trojcípá, terčovitá či podkovovitá). V sedmi případech se ovšem takovéto soubory vyskytly v hrobech typicky finského ritu a inventáře, což by mohlo svědčit pro přijetí některých skandinávských rysů místním obyvatelstvem nebo naopak. S výjimkou uvedených výrazných projevů nelze však vyčlenit hroby Seveřanů z celku finských památek; mezi etnicky určitelnými hroby náleží ke skandinávským jen 15 hrobů, což je 4,4 % z celkového počtu etnicky určitelných pohřbů (*Кочкуркина* 1973, 60). Pro srovnání – slovanské hroby představují podle badatelky 21,5 % etnicky určitelných. Výskyt skandinávských pohřbů spolu s finskými ve stejných skupinách mohyl zřejmě skutečně naznačuje, že Skandinávci nebyli vládnoucí vrstvou a rychle se asimilovali do místního ugrofinského obyvatelstva (*Košnar* 1992, 139).

Nicméně samotná přítomnost malé skupiny Skandinávců v jihovýchodním Přiladoží je velmi důležitá, protože je to dnes jediné místo ve východní Evropě, kde můžeme hovořit o severních osadnících zemědělcích, a ne o bojovnících nebo obchodnících, kteří sami o sobě byli nejvíce mobilní vrstvou společnosti.

Akademik RAN, ředitel Ústavu archeologie N.A. Makarov zdůrazňuje, že "specifické rysy slovanské hmotné kultury 2. poloviny 1. tis. n.l., její nedostatek věcí, které mohou být použity jako etnické indikátory, ne vždy umožňují jasně vyčlenit slovanské starožitnosti. Z toho však není nutné dělat závěr, že slovanská populace v severních regionech východoevropské roviny chyběla nebo byla zastoupena jen v malém počtu; tento závěr se zdůrazňuje v některých pracech věnovaných raným dějinám Rusi (*Callmer 2000; Duczko 2004*)" (*Русь в IX - X веках 2012, 454*). Pro současnou ruskou archeologii je charakteristický názor, že právě přítomnost Slovanů v různých navzájem vzdálených oblastech položila základ pro politickou integraci. Přitom je však plně uznávána různorodost etnických skupin, které byly integrovány do politického systému rané Rusi a do společenské elity, a také to, že v některých oblastech, zejména na severovýchodě, Slované v 10. stol. nebyli početně převládající populací.

Ke konci 60. let 20. stol. v sovětské archeologii došlo k významnému posunu. Podle výsledků výzkumů ve městech uvedených v kronikách vycházelo, že vrstvy 8. – 9. stol. nejsou nalezeny, správní kmenová centra také nebyla zjištěna, problém etnického původu mohyl nebyl vyřešen. A proto se odpovědi na tyto otázky buď nacházely na jiných místech, nebo bylo nutné rozšířit oblast výzkumů v již zkoumaných městech. Šlo o letopisný Novgorod, Pskov, Izborsk a další. Jedním z impulsů pro zahájení nových terénních prací byla diskuse o skandinávských prvcích v ruských "družinných" starožitnostech 9. – 10. stol. a o jejich významu pro určení etnického složení společenské elity Rusi. Diskuse byla iniciována L.S. Klejnem v rámci slovansko–varjažského semináře na katedře archeologie Petrohradské státní univerzity (*Клейн – Лебедев – Назаренко 1970*). Tito vědci vystoupili jako oponenti v tomto období v sovětské vědě přijímaných antinormanistických koncepcí. Petrohradští badatelé navrhli zrevidovat již vzniklá hodnocení skandinávských starožitností poukazující na jejich značný počet. Zastávali skandinávskou příslušnost podstatné části pohřbů v takzvaných "družinných mohylnících" a přesvědčivě předvedli význam slovansko–skandinávských vztahů v tvorbě staroruské kultury (*Русь в IX - X веках 2012, 78*).

Do znovu zahájených výzkumů patří: výzkum I.I. Ljapuškina na Gnězdovském sídlišti v letech 1967—1968 (*Ляпушкин 1968; 1969*), od roku 1969 se koná systematický výzkum Centrálního hradiště a sídliště v Gnězdově expedicí Moskevské státní univerzity (*Авдусин 1991,19*), byl zjištěn etnický původ mnoha mohyl; výzkum Rurikova hradiště odpověděl na otázku výskytu nejstarších vrstev letopisného Novgorodu (*Носов 1990; Носов – Горюнова – Плохов 2005*); více než dvacet let pokračoval v roce 1971 V.V. Sedovem zahájený výzkum

Izborského (Truvorova) hradiště, který poskytl nejbohatší materiály této kdysi významné obchodní osady.

Terénní výzkumy v letech 1960 – 1980 na lokalitách 9. – 10. stol. způsobily nový výklad počátečních fází urbanizace na Rusi. Ukázalo se, že nejvýraznějšími z těchto památek byly neopevněné osady (nebo osady, u kterých hradby nebyly dominantními prvky). Tyto body byly mezi sebou spojeny ekonomickým životem, cirkulací zboží a obecnými rysy kultury. V roce 1974 byla petrohradskými badateli poprvé formulována koncepce otevřených obchodnicko-řemeslnických osad jako zvláštního druhu protoměstských center. Tato teorie nabízela nový pohled na způsoby rané urbanizace (*Булкин – Лебедев 1974*). Podle této koncepce byly obchodnicko-řemeslnické lokality spojeny s dálkovým obchodem, válečnými taženími a řemeslem, a typologicky byly podobné skandinávským vikům (emporiím). Tato hradiště tvořila body koncentrace etnicky smíšeného obyvatelstva a katalyzátory nových společenských vztahů. Protoměsta upadají nebo se přeměňují na jiné typy osad na konci 10. – 11. stol. paralelně s posílením knížecí moci. Tato teorie se stala východiskem pro koncepci Je.N. Nosova zvláštní cesty rané urbanizace severu Rusi, podle které byl vznik raných městských útvarů v tomto regionu způsoben spíše rozvojem mezinárodního obchodu a potřebou kontroly nad obchodními cestami, než vnitřním rozvojem venkovských oblastí (*Носов, Горюнова, Плохов 2005, 18—27*).

Někteří západní archeologové (*Русь в IX - X веках 2012, 81*) vyjadřují názor na rané dějiny Rusi jako na rozvoj sítě obchodních osad založených Skandinávci. Podle těchto autorů jsou protoměsta faktorie, které byly do místního hospodářského života zapojeny jen slabě nebo s ním vůbec nesouvisely. Tato teorie byla prezentována v různých verzích řady zobecňujících prací publikovaných v letech 1990-2000 (*Callmer 2000; Duczko 2004; Франклин, Шепард 2000, 15—110*).

Nicméně představa, že natolik důležitá centra existovala bez spojení s okolním venkovským prostředím, vyžadovala prověření. Již v 70. letech byly zahájeny systematické výzkumy sídlišť a hradišť, která především byla dobře zachována. Zároveň se vedly průzkumy a mapování nových pohřebišť na území Rusi. Tímto směrem se ubírají výzkumy konce 20. a počátku 21. stol. Výsledkem prací z let 1990 – 2000 je uznání značné jednoty kultury vesnických sídlišť a raně městských center. Mnohé rysy hmotné kultury 9. – 10. stol., které podle teorie původně souvisely jen s obchodnicko-řemeslnickými osadami, byly ve skutečnosti příznačnými pro široký okruh lokalit severní části lesního pásu. To se týká především výskytu importů, některých součástí výbavy obchodníků a bojovníků, širšího používání dovážených předmětů, včetně předmětů baltského okruhu, značného rozšíření věcí

vyrobených podle severní kovářské tradice, přítomnosti výrobních komplexů spojených se šperkařstvím v osadách. Přesto při srovnání nálezů z raných městských center a z vesnických sídlišť zjišťujeme rozdíly, zvláště pokud jde o výskyt zbraní a ozdob, jak je známe ze Staré Ladogy, Rurikova hradiště a Gnězdova, zatímco tyto předměty se v prostředí sídlišť objevují jen vzácně. Přitom je však třeba vzít v úvahu, že vesnická pohřebiště byla dosud jen málo zkoumána. Nicméně, seznámení s hmotnou kulturou obyčejných venkovských sídel severní Rusi 9. – 10. stol. jasně ukazuje, že obchodnicko-řemeslnické osady při hlavních vodních trasách, ovlivněné kulturou severní Evropy, nejsou izolovaná kulturní centra fungující v cizím prostředí, ale jedná se o místa formování nových kulturních tradic, které se rychle šířily na ostatní území a stávaly se majetkem širokého okruhu populace (*Русь в IX - X веках 2012*, 85—86).

8 Seznam použitých pramenů a literatury

- Aagård, G.-B. 1984:* Gleicharmige Spangen, in: Birka II: 1. Systematische Analysen der Gräberfunde. Stockholm.
- Arbman, H. 1940:* Birka I. Die Gräber. Tafeln. Stockholm – Uppsala.
- Arbman, H. 1943:* Birka I. Die Gräber. Text. Stockholm – Uppsala.
- Arbman, H. 1955:* Svear i österviking. Stockholm.
- Arbman, H. 1959:* Skandinavisches Handwerk in Russland zur Wikingerzeit, *MeddLund*, 110-135.
- Arbman, H. 1969:* Vikingové. Praha.
- Armbruster, B. 2002:* Goldschmiede in Haithabu – Ein Beitrag zum frümittelalterlichen Metallhandwerk, in: *Das archäologische Fundmaterial VII, Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu*, 34. Neumünster.
- Blackburn, M. 2007:* The Coin-finds, in: *Means of Exchange. Dealing with Silver in the Viking Age. Kaupang Excavation Project Publication Series*, 2. *Norske Oldfunn XXIII*. Aarhus, 63-67.
- Callmer, J. 1977:* Trade beads and bead trade in Scandinavia ca. 800 – 1000 A. D. Bonn – Lund.
- Callmer, J. 2000:* From the West to the East. The penetration of Scandinavians into Eastern Europe ca 500-900, in: *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*. Paris.
- Donat, P. 1984:* Die Mecklenburg – eine Hauptburg der Obodriten. Berlin.
- Duczko, W. 2004:* Viking Rus: studies on the Preasence of Scandinavians in Eastern Europe. Leiden.
- Erchova, T. – Iakovleva, E. 2011:* Une population multiethnique: l'exemple des chambers funéraires de la Pskov ancienne, in: *Russie Viking, vers une autre Normandie?* Caen.
- Foote, P. G. – Wilson, D. M. 1970:* *The Viking Achievement*. New-York – Washington.
- Hall, R. 1986:* *The Viking dig*. London.
- Hårdh, B. 1996:* Silver in the Viking Age. A Regional-Economic Study, in: *Acta Archaeologica*.
- Jansson, I. 1984:* Grosse Rundspangen, in: Birka II: 1. Systematische Analysen der Gräberfunde. Stockholm.

- Jansson, I. 1997: Warfare, trade or colonization? Some general remarks on the eastern expansion of the Scandinavians in the Viking period, in: The Rural Viking in Russia and Sweden. Conference 19-20 October 1996 in the manor of Karlslund. Örebro, 9-64.*
- Kivikoski, E. 1937: Studien zu Birkas Handel im ostlichen Ostseegebiet, Acta Archaeologica, Vol. 8, 1937, 238-241.*
- Kivikoski, E. 1963: Kvarnbacken: Ein Gräberfeld der jüngeren Eisenzeit auf Åland. Helsinki.*
- Kivikoski, E. 1973: Die Eisenzeit Finnlands. Helsinki.*
- Korkeakoski-Väisänen, K. 1981: Manner-Suomen viikinski-ja ristiretkiajan rannerekaat ja niiden ornamentiikka. Turku.*
- Košnar, L. 1992: Severní Evropa v raném středověku a vikinská expanze, Studia Mediaevalia Pragensia III. Univerzita Karlova (Karolinum), Praha.*
- Maixner, B. 2010: Haithabu. Fernhandelszentrum zwischen den Welten.*
- Marion, H. 1971: Metalwork and Enameling. New York.*
- McLees, C. 1996: Itinerant craftsmen, permanent smithies and the archaeobishop's mint: the character and context of metalworking in medieval Tronheim, The Journal of the Historical Metallurgy Society, 30, No. 2.*
- Müller-Wille, M. 1977: Der frühmittelalterliche Schmied in Spiegel skandinavischer Grabfunde, Frühmittelalterliche Studien 11, 151-190.*
- NL: Nestorův letopis ruský. Pověst dávných let. Přeložil K. J. Erben. Praha 1954.*
- Noonan, T. 1997: Scandinavians in European Russia, in: The Oxford illustrated history of the Vikings. Oxford – New York.*
- Noonan, T. 1998: Why the Vikings First Came to Russia, in: The Islamic World, Russia and Vikings, 750 – 900: the Numismatic evidence, 321-348.*
- Owen, O. 1999: The lead bullion weights, in: Scar. A Viking Boat Burial on Sanday, Orkney. East Liton, 118-126.*
- Petersen, J. 1928: Vikingetidens smykker. Stavanger.*
- Petersen, J. 1951: Vikingetidens redskaper. Oslo.*
- Pleiner, R. 1962: Staré evropské kovářství. Praha.*
- Pushkina, T. A. 1997: Scandinavian finds from Old Russia: a survey of their topography and chronology, in: The Rural Viking in Russia and Sweden. Conference 19-20 October 1996 in the manor of Karlslund. Örebro, 83-91.*
- Sedov, V. 1992: Skandinavische Elemente im frühmittelalterlichen Pskow, in: Die Kontakte zwischen Ostbaltikum und Skandinavien im frühen Mittelalter: Internationale Konferenz. Uppsala.*

- Selling, D. 1955: Wikingerzeitliche und frühmittelalterliche Keramik in Sweden. Stockholm.*
- Shepard, J. 1995: Constantinople – gateway to the North: the Russians, in: Constantinople and its hinterland. Cambridge.*
- Stenberger, M. 1947: Die schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit. II. – Fundbeschreibung und Tafeln. Lund.*
- Stenberger, M. 1958: Die schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit. I. – Text. Stockholm.*
- Stenberger, M. 1977: Vorgeschichte Schwedens. Berlin.*
- Wallace, P. F. 1992: The Viking Age Buildings of Dublin. Part 1. Dublin.*
- Waller, J. 1984: Nadeln, Pfrieme und Pinzetten, in: Birka II: 1. Systematische Analysen der Gräberfunde. Stockholm, 183-190.*
- Westphalen, P. 1989: Die Eisenschlacken von Haithabu, in: Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu, 26. Neumünster.*
- Авдусин, Д. А. 1972: Гнёздово и днепровский путь, in: Новое в археологии. Москва.*
- Авдусин, Д. А. 1991: Актуальные вопросы изучения Смоленска и его ближайшей окружи, in: Смоленск и Гнёздово (к истории древнерусского города). Москва, 3-17.*
- Авдусин, Д. А. 1999: Гнёздовский могильник. Археологические раскопки 1874-1901 годов (по материалам ГИМ). Часть 1. Москва.*
- АИИП 1996: Археологическое изучение Пскова, выпуск 3: раскопки в древней части Среднего города (1967-1991) (материалы и исследования), том 1.*
- Александров, А. А. – Кильдюшевский, В. И. 1988: Псковский клад 1881 года, in: Земля Псковская, древняя и социалистическая: материалы научно-практической конференции. Псков, 71-74 .*
- Белецкий, В. Д. 1991: Некоторые итоги и перспективы археологического изучения Пскова, in: Тезисы докладов на VI Международном конгрессе славянской археологии. Ленинград, 3.*
- Белецкий, С. В. 1993: Древний Псков по данным археологии, in: Древности Северо-Запада (славяно-финно-угорское взаимодействие, русские города Балтики). Санкт-Петербург, 80-81.*
- Белецкий, С. В. 2003: Когда возник Псков? in: Псков в российской и европейской истории: материалы Международной научной конференции, том 1. Москва.*
- Белецкий, С. В. 2011: Псков в I – начале II тысячелетия н.э., Российский археологический ежегодник, № 1.*

- Бронникова, М. А. – Успенская, О. Н. 2007: Позднеголоценовая эволюция растительности и ландшафта на территории Гнёздовского археологического комплекса, in: Гнёздово. Результаты комплексных исследований. Санкт-Петербург, 162-182.*
- Булкин, В. А. – Дубов, И. В. – Лебедев, Г. С. 1978: Археологические памятники Древней Руси IX - XI веков. Ленинград.*
- Булкин, В. А. – Лебедев, Г. С. 1974: Гнёздово и Бирка (к проблеме становления города), in: Культура средневековой Руси. Ленинград, 11-17.*
- Вилинбахов, В. Б. 1963: Балтийско-волжский путь, Советская археология, № 3.*
- Витов, М. В. 1964: Антропологические данные как источник по истории колонизации русского Севера, История СССР, № 6, 81-109.*
- Гущин, А. С. 1936: Памятники художественного ремесла Древней Руси X-XIII вв. Ленинград.*
- Давидан, О. И. 1962: Гребни Старой Ладogi, Археологический сборник Государственного Эрмитажа, выпуск 4, 95-108.*
- Давидан, О. И. 1966: Староладожские изделия из кости и рога, Археологический сборник Государственного Эрмитажа, выпуск 8, 108-112.*
- Давидан, О. И. 1968: К вопросу о происхождении и датировке ранних гребёнок Старой Ладogi, Археологический сборник Государственного Эрмитажа, выпуск 10, 54-63.*
- Давидан, О. И. 1980: Бронзолитейное дело в Ладoge, Археологический сборник Государственного Эрмитажа, выпуск 21, 59-74.*
- Давидан, О. И. 1986: Этнокультурные контакты старой Ладogi VIII—XI веков, Археологический сборник Государственного Эрмитажа, выпуск 27, 99-105.*
- Давидан, О. И. 1999: Новые находки гребней в Старой Ладoge, Российская археология, № 1, 167-174.*
- Давидан, О. П. 1994: Материальная культура первых поселенцев древней Ладogi, Петербургский археологический вестник, № 9, 156-167.*
- Дементьева, А. С. 2007: "Подвески гнёздовского типа" на территории Древней Руси, in: Гнёздово. Результаты комплексных исследований. Санкт-Петербург.*
- Древности Поволховья 1997: Древности Поволховья. Санкт-Петербург.*
- Ениосова, Н. В. – Мурашёва, В. В. – Пушкина, Т. А. 2009: Исследования Гнёздовского комплекса археологических памятников, Археологические открытия 1991 – 2004, 371-385.*
- Ениосова, Н. В. 1994: Ажурные наконечники ножен мечей X-XI вв. на территории Восточной Европы, in: История и эволюция древних вещей. Москва.*

- Ениосова, Н. В. 1999:* Медная матрица из Гнёздова: функция и контекст, in: Великий Новгород в истории средневековой Европы. Москва.
- Ениосова, Н. В. 2001 а:* Скандинавские рельефные фибулы из Гнёздова, in: Гнёздово: 125 лет исследования памятника, выпуск 124. Москва, 83-92.
- Ениосова, Н. В. 2001 b:* Украшения культуры смоленско-полоцких длинных курганов из раскопок в Гнёздове, in: Археология и история Пскова и Псковской земли: материалы научного семинара. Псков, 207-219.
- Ениосова, Н. В. 2001 с:* О производстве скандинавских подвесок-амулетов в Гнёздове, in: XIV конференция по изучению скандинавских стран и Финляндии. Тезисы докладов. Архангельск, 134-135.
- Ениосова, Н. В. 2002:* Ювелирное ремесло раннегородского центра Гнёздова, Вестник Российского гуманитарного научного фонда, выпуск 3, 5-16.
- Ениосова, Н. В. 2009:* Новые находки скандинавских амулетов в Гнёздове, in: Хорошие дни. Памяти А. С. Хорошева. Великий Новгород – Санкт-Петербург – Москва, 255-275.
- Еремеев, И. И. – Дзюба, О. Ф. 2010:* Очерки исторической географии лесной части Пути из варяг в греки. Археологические и палеогеографические исследования между Западной Двиной и озером Ильмень, in: Труды Института истории материальной культуры, том 33. Санкт-Петербург, 485-509.
- Ершова, Т. Е. 2010:* Серебряная подвеска с изображением тамги Рюриковичей из камерного погребения в Пскове, in: Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран. Москва, 284-289.
- Жарнов, Ю. Э. 1991:* Женские скандинавские погребения в Гнёздове, in: Смоленск и Гнёздово (к истории древнерусского города). Москва.
- Жарнов, Ю. Э. 1992:* Погребальный обряд в Древней Руси по материалам Гнёздовского некрополя (автореферат диссертации кандидата исторических наук). Москва.
- Жарнов, Ю. Э. 1998:* Гнёздовские курганы с остатками трупоположения, in: Историческая археология. Традиции и перспективы. Москва, 98-103.
- Зозуля, С. С. – Каинов, С. Ю. – Фомин, А. В. 2011:* Новый гнёздовский клад (2010), in: Труды III (XIX) Всероссийского археологического съезда, том II. Новгород – Старая Русса.
- Зубкова, Е. С. – Орфинская, О. В. 2009:* Опыт исследования и реконструкции текстиля из раскопок погребений в Пскове, in: Хорошие дни. Памяти А. С. Хорошева. Великий Новгород – Санкт-Петербург – Москва, 294-308.

- Каинов, С. Ю. 1998:* Мечи из раскопок Гнёздова, in: Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе. Санкт-Петербург.
- Каинов, С. Ю. 2007:* Наконечники ножен мечей из Гнёздова, in: Гнёздово. Результаты комплексного исследования памятника. Москва.
- Каинов, С. Ю. 2008:* К вопросу о количественной оценке погребений с предметами вооружения в Гнёздовском могильнике, in: XVI конференция по изучению скандинавских стран и Финляндии, часть 1. Москва.
- Каменецкая, Е. В. 1977:* Керамика IX-XIII вв. как источник по истории Смоленского Поднепровья (диссертация кандидата исторических наук). Москва.
- Кирпичников, А. Н. 1966:* Древнерусское оружие, 1, Мечи и сабли IX-XIII вв., Свод археологических источников Е1-36. Москва.
- Кирпичников, А. Н. 1973:* Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв., Свод археологических источников Е1-36. Ленинград.
- Кирпичников, А. Н. 1995:* Ладога VIII – X вв. и её международные связи, in: Древняя Русь: новые исследования. Славяно-русские древности, выпуск 2. Санкт-Петербург.
- Клейн, Л. С. – Лебедев, Г. С. – Назаренко, В. А. 1970:* Норманские древности Киевской Руси на современном этапе археологического изучения, Труды Ленинградского отделения Института истории АН СССР, выпуск 11.
- Колчин, Б. А. 1953:* Чёрная металлургия и металлообработка в древней Руси, Материалы и исследования по археологии СССР, № 32. Москва – Ленинград, 57-58.
- Колчин, Б. А. 1982:* Хронология новгородских древностей, in: Новгородский сборник (50 лет раскопок Новгорода). Москва, 156-177.
- Корзухина, Г. Ф. – Давидан, О. И. 1969:* Раскопки на урочище Плакун близ Старой Ладogi, Археологические открытия 1968 года, 16-17.
- Корзухина, Г. Ф. 1954:* Русские клады IX – XIII вв. Москва – Ленинград.
- Корзухина, Г. Ф. 1965:* Находка на Рюриковом городище под Новгородом, Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР, выпуск 104, 45-46.
- Корзухина, Г. Ф. 1971:* О некоторых ошибочных положениях в интерпретации материалов Старой Ладogi, Скандинавский сборник XVI, 123-133.
- Корзухина, Г. Ф. 1973:* Некоторые находки бронзолитейного дела в Ладoge, Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР, выпуск 135, 35-40.
- Кочуркина, С. И. 1973:* Юго-Восточное Приладожье в X – XIII вв. Ленинград.
- Кузьмин, С. Л. 2000:* Стратиграфия и некоторые проблемы истории Староладожского поселения VIII-X вв., Stratum Plus, № 5, 50-69.

- Кузьмин, С. Л.* 2008: Ладога в эпоху раннего Средневековья (середина VIII – начало XII в.), in: Исследования археологических памятников эпохи Средневековья. Санкт-Петербург, 69-94.
- Кулаков, В. И.* 1988: Птица-хищник и птица-жертва в символах и эмблемах IX – XI вв., Советская археология, № 3, 106-117.
- Лабутина, И. К. – Кильдюшевский, В. И. – Урьева, А. Ф.* 1981: Древнерусский некрополь Пскова, Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР, выпуск 166.
- Лабутина, И. К. – Малышева, Н. Н. – Закурина, Т. Ю. – Яковлева, Е. А. – Михайлов, А. В.* 2009: Древнерусский некрополь Пскова, Археологические открытия 1991-2004 годов, 388-389.
- Лабутина, И. К.* 1989: Языческое святилище Пскова, in: История и культура древнерусского города. Москва, 100-109.
- Ладога 2002*: Ладога и её соседи в эпоху средневековья. Санкт-Петербург.
- Левашёва, В. П.* 1967: Браслеты, Очерки по истории русской деревни X-XIII вв., выпуск 43, 207-274.
- Лесман, Ю. М.* 1984: Погребальные памятники Новгородской земли и Новгород (проблема синхронизации), in: Археологическое исследование Новгородской земли. Ленинград, 118-153.
- Линевский, А. М.* 1949: Общество Юго-Восточного Приладожья в XI в. Том 1. Петрозаводск.
- Львова, З. А.* 1968: Стекланные бусы Старой Ладоги. Часть 1. Способы изготовления, ареал и время распространения, Археологический сборник Государственного Эрмитажа, выпуск 10, 64-94.
- Лявданский, А. Н.* 1924: Материалы к археологической карте Смоленской губернии, in: Труды Смоленских государственных музеев, выпуск 1. Смоленск.
- Ляпушкин, И. И.* 1968: Новое в изучении Гнёздова, Археологические открытия 1967 г.
- Ляпушкин, И. И.* 1969: Исследование Гнёздовского поселения, Археологические открытия 1968 г.
- Малышева, Н. Н.* 2003: Древнерусский некрополь Пскова X – начала XI вв. (основные итоги исследования), in: Псков в российской и европейской истории: материалы Международной научной конференции, том 1. Москва. 106-110.
- Мельникова, Е. А. – Носов, Е. Н.* 1988: Амулеты с рунической надписью с Городища под Новгородом, Древнейшие государства Восточной Европы 1986, 210-222.

- Мельникова, Е. А. 1977:* Скандинавские рунические надписи. Москва.
- Мельникова, Е. А. 1994:* Скандинавские амулеты с руническими надписями из Старой Ладogi и Городища, Древнейшие государства Восточной Европы 1991, 231-239.
- Мельникова, Е. А. 2010:* Скандинавы в процессах образования Древнерусского государства, Вестник истории, литературы, искусства, том 7. Москва.
- Михайлов, К. А. 1997:* Погребение воина с конями на вершине плакунской сопковидной насыпи в свете погребальных традиций эпохи викингов, in: Древности Поволховья. Санкт-Петербург.
- Михайлов, К. А. 2002:* Скандинавский могильник в урочище Плакун (заметки о хронологии и топографии), in: Ладога и её соседи в эпоху Средневековья. Санкт-Петербург, 63-68.
- Мурашёва, В. В. – Авдусина, С. А. 2007:* Исследования притеррасного участка пойменной части Гнёздовского поселения, in: Гнёздово. Результаты комплексных исследований памятника. Москва – Санкт-Петербург.
- Мурашёва, В. В. – Ениосова, Н. В. – Фетисов, А. А. 2007:* Кузнечно-ювелирная мастерская пойменной части Гнёздовского поселения, in: Гнёздово. Результаты комплексных исследований памятника. Москва – Санкт-Петербург, 31-77.
- Мурашёва, В. В. – Панин, А. В. – Фетисов, А. А. 2009:* Междисциплинарные исследования в археологии (по результатам исследования Гнёздовского археологического комплекса), in: Средние века, выпуск 70 (3). Москва, 177-187.
- Мурашёва, В. В. 2000:* Древнерусские ременные наборные украшения (X-XIII вв.). Москва.
- Мурашёва, В. В. 2007:* В поисках Гнёздовского порта, Российская археология, № 1, 106-114.
- Назаренко, В. А. 1982:* Норманны и появление курганов в Приладожье, in: Северная Русь и её соседи в эпоху раннего средневековья. Ленинград, 142-147.
- Назаренко, В. А. 1985:* Могильник в урочище Плакун, in: Старая Ладога. Новые археологические открытия и исследования. Ленинград, 156-169.
- Недошивина, Н. Г. 1991:* Предметы вооружения, снаряжение всадника и верхового коня Тимерёвского могильника, in: Материалы по средневековой археологии Северо-Восточной Руси. Москва, 171-173.
- Новикова, Г. Л. 1988:* Языческая символика кресаловидных привесок, in: Археология и история Пскова и Псковской земли. Псков, 37-38.

- Новикова, Г. Л. 1991:* Скандинавские амулеты из Гнёздова, in: Смоленск и Гнёздово (к истории древнерусского города). Москва, 175-199.
- Носов, Е. Н. – Горюнова, В. М. – Плохов, А. В. 2005:* Городище под Новгородом и поселения северного Приильменя (новые материалы и исследования). Санкт-Петербург.
- Носов, Е. Н. – Плохов, А. В. 1994:* Археологические исследования в Андреапольском районе Тверской области в 1988 г., Тверской археологический сборник, выпуск 1, 145-151.
- Носов, Е. Н. – Плохов, А. В. 1997:* Холопий городок, in: Древности Поволховья. Санкт-Петербург, 129-152.
- Носов, Е. Н. – Хвоцинская, Н. В. – Дорофеева, Т. С. – Гиря, Е. Ю. 2009:* "Маленькая" находка в контексте большой истории, in: Хорошие дни. Памяти А. С. Хорошева. Великий Новгород – Санкт-Петербург – Москва, 370-380.
- Носов, Е. Н. 1985:* Сопковидная насыпь близ урочища Плакун в Старой Ладого, in: Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования. Ленинград, 147-155.
- Носов, Е. Н. 1990:* Новгородское (Рюриково) городище. Ленинград.
- Носов, Е. Н. 1995:* Новгородский детинец и Городище (к вопросу о ранних укреплениях и становлении города), Новгородский исторический сборник, № 5, 5-17.
- Носов, Е. Н. 1999:* Речная сеть Восточной Европы и её роль в образовании городских центров Северной Руси, in: Великий Новгород в истории средневековой Европы. Москва.
- Носов, Е. Н. 2000:* К вопросу о типологии городов Поволховья, in: Славяне, финно-угры, скандинавы, волжские булгары: доклады Международного научного симпозиума по вопросам археологии и истории 11-14 мая 1999 г. Санкт-Петербург.
- Носов, Е. Н. – Петренко, В. П. 1986:* Об одном типе средневековых печей Поволховья, Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР, выпуск 187.
- НПЛ 2000:* Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов, in: Полное собрание русских летописей, том III. Москва.
- Петренко, В. П. 1985:* Раскоп на Варяжской улице (постройки и планировка), in: Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования. Ленинград.
- Петрухин, В. Я. 1995:* Начало этнокультурной истории Руси IX-XI вв. Смоленск – Москва.

- Петрухин, В. Я. 1998:* Большие курганы Руси и Северной Европы, in: Историческая археология. Традиция и перспективы. Москва.
- Платонова, Н. И. 1997:* К уточнению датировки могильника на Староладожском Земляном городище, in: Ладога и религиозное сознание. Санкт-Петербург, 25-27.
- Плоткин, К. М. 1996:* Граница псковского некрополя, Археологическое изучение Пскова, выпуск 3: раскопки в древней части Среднего города (1967-1991) (материалы и исследования), том 1, 165-166.
- Попов, С. Г. – Зайцева, Г. И. 1994:* Ранние этапы заселения Новгородской округи и нижние ярусы Новгорода по данным радиоуглеродного анализа, in: Новые источники по археологии Северо-Запада. Санкт-Петербург, 164-183.
- Пушкина, Т. А. – Мурашёва, В. В. – Нефёдов, В. С. 2001:* Новое в изучении Центрального селища в Гнёздове, in: Гнёздово: 125 лет исследования памятника. Труды ГИМ, выпуск 124, Москва, 12-26.
- Пушкина, Т. А. 1990:* Три амулета из Гнёздова, in: Проблемы археологии Евразии. Москва.
- Пушкина, Т. А. 1993:* Изделия косторезного ремесла из Гнёздова, in: Средневековые древности Восточной Европы, 82. Москва.
- Пушкина, Т. А. 1996 a:* Новый гнёздовский клад, Древнейшие государства Восточной Европы 1994. Новое в нумизматике. Москва.
- Пушкина, Т. А. 1996 b:* Гнёздово — на пути "из варяг в греки", in: Путь "из варяг в греки" и "из грек..." (каталог выставки ГИМ). Москва.
- Пушкина, Т. А. 1999:* Нумизматические материалы из раскопок Гнёздова, in: Великий Новгород в истории средневековой Европы. Москва, 405-417.
- Пушкина, Т. А. 2001:* Подвеска-амулет из Гнёздова, in: Норна у источника судьбы: сборник статей в честь Е. А. Мельниковой. Москва.
- Пушкина, Т. А. 2009:* Новые монетно-вещевые клады из Гнёздова, in: Сборник к 80-летию В. Л. Янина. Москва.
- Розанова, Л. С. – Пушкина, Т. А. 2001:* Производственные традиции в железообрабатывающем ремесле Гнёздова, in: Гнёздово: 125 лет исследования памятника. Труды ГИМ, выпуск 124, Москва, 77-82.
- Русь в IX - X веках 2012:* Русь в IX – X веках. Археологическая панорама. Москва – Вологда.
- Рыбаков, Б. А. 1948:* Ремесло древней Руси. Москва.
- Рыбаков, Б. А. 1982:* Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. Москва.

- Рыбина, Е. А. 1997:* Шашки, «мельница», шахматы, in: Древняя Русь. Культура и быт. Москва.
- Рыбина, Е. А. 2001:* Торговля средневекового Новгорода: историко-археологические очерки. Великий Новгород.
- Рыдзевская, Е. А. 1945:* Сведения о Старой Ладогe в древнесеверной литературе, Краткие сообщения Института истории материальной культуры Академии наук СССР, выпуск 11, 51-65.
- Рыдзевская, Е. А. 1978:* Древняя Скандинавия в IX-XIV вв. Москва.
- Рябинин, Е. А. – Черных, Н. Б. 1988:* Стратиграфия, застройка и хронология нижнего слоя Староладожского Земляного городища в свете новых исследований, Советская археология, № 1, 72-100.
- Рябинин, Е. А. 1980:* Скандинавский производственный комплекс VIII в. из Старой Ладоги, Скандинавский сборник, № 25, 161-178.
- Рябинин, Е. А. 1983:* Новые данные о раннем ладожском домостроительстве, in: Проблемы изучения древнего домостроительства в VIII – XIV вв. в Северо-Западной части СССР, 39-43.
- Рябинин, Е. А. 1985:* Новые открытия в Старой Ладогe (итоги раскопок на Земляном городище в 1973-1975 гг.), in: Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования. Ленинград.
- Рябинин, Е. А. 1994:* У истоков ремесленного производства в Ладогe (К истории общекалтийских связей в предвикингскую эпоху), in: Новые источники по археологии Северо-Запада. Санкт-Петербург, 50-59.
- Рябинин, Е. А. 2002:* Новые данные о «больших домах» Старой Ладоги: по материалам раскопок Земляного городища в 1973-1985 гг., in: Старая Ладога и проблемы археологии Северной Руси. Санкт-Петербург, 15-29.
- Салмин, С. А. – Салмина, Е. В. 2011:* Исследования Ильинского девичьего монастыря на Завеличье средневекового Пскова, in: Древности Пскова. История, археология, архитектура, выпуск 2. Псков, 58-81.
- Санкина, С.Л. – Козинцев, А. Г. 1995:* Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений Старой Ладоги, Антропология сегодня, выпуск 1, 90-107.
- Седов, В. В. 1993:* Изборск в эпоху Древней Руси, in: Изборск и его окрестности – заповедный край России. Псков.
- Седов, В. В. 1999:* У истоков восточнославянской государственности. Москва.

- Седов, В. В. 1982: Восточные славяне в VI-XIII вв. (Археология СССР). Москва.*
- Седов, В. В. 2003: Становление Пскова, in: Псков в российской и европейской истории: материалы Международной научной конференции, том 1. Москва.*
- Седов, В. В. 2007: Изборск в раннем Средневековье. Москва.*
- Седых, В. Н. 1995: Изделия из глины на памятниках Ярославского Поволжья IX-XI вв., Проблемы истории Северо-Запада Руси. Славяно-русские древности, выпуск 3, 55-72.*
- Семёнов, С. А. 1997: Некоторые дополнения о культовом и хозяйственном назначении хлебных печей конца IX-X вв. на Рюриковом городище, in: Древности Поволховья. Санкт-Петербург, 180-190.*
- Сизов, В. И. 1902: Курганы Смоленской губернии, выпуск 1: Гнёздовский могильник близ Смоленска, in: Материалы по археологии России, №28.*
- Славяне и скандинавы 1986: Славяне и скандинавы. Москва.*
- Современность и археология 1997: Современность и археология. Международные чтения, посвящённые 25-летию Староладожской археологической экспедиции. Санкт-Петербург.*
- Спегальский, Ю. П. 1972: Жилище Северо-Западной Руси IX – XIII вв. Ленинград.*
- Спицын, А. А. 1905: Гнёздовские курганы в раскопках С. И. Сергеева, Известия императорской археологической комиссии, 15.*
- Средневековая Ладога 1985: Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования. Ленинград.*
- Стальсберг, А. 1998: О скандинавских погребениях с лодками эпохи викингов на территории Древней Руси, in: Историческая археология. Традиция и перспективы. Москва, 277-287.*
- Старая Ладога 2003: Старая Ладога. Древняя столица Руси: каталог выставки. Санкт-Петербург.*
- Тухтина, Н. В. 1968: Об этнической принадлежности погребённых в сопках волховского типа, in: Славяне и Русь. Москва, 188-193.*
- Ушаков, Ф. А. 1901: Псковский Городец и Мирож как места первых псковских поселений, in: Записки русского археологического общества, том 12, выпуск 1-2.*
- Фехнер, М. В. 1963: Тимерёвский могильник, in: Ярославское Поволжье X-XI вв. Москва.*
- Франклин, С. – Шепард, Д. 2000: Начало Руси. 750 – 1200. Санкт-Петербург.*
- Харлашов, Б. Н. 1998: Отчёт об археологических раскопках в г. Пскове на ул. Воровского в 1998 году, in: Архив ИА РАН, Ф-1, Р-1, №21163.*

- Хвоцинская, Н. В. 1999:* Подковообразные фибулы Рюрикова городища, in: Великий Новгород в истории средневековой Европы. Москва, 39-50.
- Шенников, А. А. 1988:* Средневековые жилые дома на Руси и в Скандинавии, Славяно-русские древности, выпуск 1, 99-116.
- Щапова, Ю. Л. 1956:* Стекланные бусы древнего Новгорода, in: Материалы и исследования по археологии СССР, № 55. Москва, 164-179.
- Яковлева, Е. А. 2008:* "Камерные" погребения псковского некрополя, in: Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале, том 2. Москва, 419-422.
- Янин, В. Л. 1956:* Денежно-весовые системы русского Средневековья (домонгольский период). Москва.
- Янина, С. А. 1956:* Неревский клад куфических монет, in: Материалы и исследования по археологии СССР, № 55. Москва, 180-207.
- Янссон, И. 1999:* Скандинавские находки IX – X вв. с Рюрикова городища, in: Великий Новгород в истории средневековой Европы. Москва, 18-38.

9 Seznam obrázků

Obrázek 1. Mapa hlavních obchodních cest 9.-10. stol. ve východní Evropě. Tečkované čáry – cesty; tečky - města a archeologické lokality (*Русь в IX - X веках 2012, 397, obr. 4*).

Obrázek 2. "Velký dům" Staré Ladogy horizontu E-1: 1 - celkový plán stavby, 2 - plán vytápěcího zařízení, 3 - dřevěný válec s grafickým vyobrazením ve stylu Borre (*Рябинин 2002, 16, obr. 1*).

Obrázek 3. Rekonstrukce "velkého domu" Staré Ladogy horizontu E-1. Řez I-I (*Рябинин 2002, 20, obr. 3*).

Obrázek 4. Rekonstrukce "velkého domu" Staré Ladogy horizontu E-1. Řez III-III (*Рябинин 2002, 22, obr. 5*).

Obrázek 5. Rekonstrukce "velkého domu" Staré Ladogy horizontu E-1. Celkový pohled (*Рябинин 2002, 23, obr. 6*).

Obrázek 6. Desky pro hru "mlýn" a jejich vyobrazení: a) Gokstad, Norsko, b) Novgorod, c) Sarkel-Bělaja Věž, d) Stará Rjazaň, e) Tamaňský poloostrov, f) Stará Ladoga (*Славяне и скандинавы 1986, 119, obr. 49*).

Obrázek 7. Skandinávské věci z kulturní vrstvy Staré Ladogy: spona ve tvaru stylizované medvědí hlavy, typická pro ostrov Gotland; rovnoramenná spona typu JP 70-73; bronzový jehelničiek (*Славяне и скандинавы 1986, barev. obr. 26*).

Obrázek 8. Poklad řemeslníka ze Staré Ladogy 750-770 let: antropomorfní bronzové vyobrazení (*Рябинин 1980, obr. 3*).

Obrázek 9. Poklad řemeslníka ze Staré Ladogy 750-770 let: miniaturní kovadlina (15) a protahovačky na výrobu hřebíků (17-18) (*Рябинин 1980, obr. 2: 15-22*).

Obrázek 10. Plán Rurikova hradiště: **a** – výzkumy z let 1980-1983, **b** – výzkumy z let 1984-1989 (*Носов, Горюнова, Плохов 2005, 173, tab. 1*).

Obrázek 11. Nálezy skandinávských typů z Rurikova hradiště (*Носов, Горюнова, Плохов 2005, 201, tab. 29*).

Obrázek 12. Kostěné hřebeny z Rurikova hradiště (*Носов, Горюнова, Плохов 2005, 205, tab. 33*).

Obrázek 13. Skleněné korálky z Rurikova hradiště (*Носов, Горюнова, Плохов 2005, tab. VIII*).

Obrázek 14. Kel mrože s vyrytými znaky ("triskelion" a "valknut") z Rurikova hradiště (*Русь в IX - X веках 2012, 113, obr. 24, 25*).

Obrázek 15. Model reliéfu Pskova v 9. – 10. stol.: **a** – pohřebiště 9. – 10. stol.; **б** – svatyně; **в** -rekonstrukce silnice jižního směru; **г** – výkopy, které obsahovaly vrstvy 9. – 11. stol.; **д** - objekty starobylého prostředí Pskova (1 - Krom, 2 - Greblja, 3 - návrší Goroděckaja, 4 - Romanova gorka, 5 - návrší Starovozněšenskaja, 6 - rokle údolí řeky Miroža, 7 - rokle Paromenskij, 8 – rokle "naproti kremlu", 9 – Brody); **е** – kultovní objekt (*Русь в IX - X веках 2012, 145, obr. 3*).

Obrázek 16. Předměty z výzkumu pohřebiště na návrší Goroděckaja: 1 – amulet, 2 – nákončí pásku ozdobeného ve stylu Borre, 3-4 – přezky. 1-3 – pohřeb č. 57, 4 – pohřeb č. 49. 1, 2, 4 – barevné kovy, 3 – stříbro (*Русь в IX - X веках 2012, 148, obr. 4*).

Obrázek 17. Ženské šperky z výzkumu pohřebiště na návrší Starovozněšenskaja: **a** – pohřeb č. 1 (1 – křížek, 2 – korálky, 3 – závěsek-mince, 4 – závěsek-masky, 5 – závěsek-lunice, 6 - závěsek -masky, 7 – závěsek-mince); **б** – pohřeb č. 3 (1 – oválné spony, 2 – spona s kruhovou obručí se svázanými konci a s řetízkem, 3 – fragment dutého korálku zdobeného filigránem a granulací, 4 – závěsek) (*Русь в IX - X веках 2012, 152, obr. 9*).

Obrázek 18. Stříbrný závěsek se znaky Rurikovců z pohřebiště na návrší Starovozněšenskaja (*Русь в IX - X веках 2012, 153, obr. 10*).

Obrázek 19. Oválná křemenná křesadla Izborska (*Русь в IX - X веках 2012, 131, obr. 14: 1, 2*).

Obrázek 20. Bronzová rovnoramenná spona (*Русь в IX - X веках 2012, 134, obr. 16: 5*).

Obrázek 21. Prstencová udidla s parohovými bočnicemi uzdy zdobenými pletencovým ornamentem (*Русь в IX - X веках 2012, 135, obr. 18*).

Obrázek 22. Kamenná deska s geometrickými obrazci (*Седов 2007, 40, obr. 16*).

Obrázek 23. Korálky z Izborska (*Седов 2007, barev. obr. 8: 1-3, 6-10*).

Obrázek 24. Schéma Gnězdovského komplexu archeologických lokalit: 1 – Centrální hradiště, 2 - Centrální sídliště, 3 – Centrální mohylová skupina, 4 – Gluščenskaja mohylová skupina, 5 – Lesnaja mohylová skupina, 6 – Lěvoběřžnaja mohylová skupina, 7 – Dněprovskaja mohylová skupina, 8 – Ol'sanskaja mohylová skupina, 9 – Ol'sanskoje hradiště, 10 - Ol'sanskoje sídliště, 11 – Zaoľ'sanskaja mohylová skupina, 12 – Nivljanskaja mohylová skupina (*Русь в IX - X веках 2012, 244, obr. 2*).

Obrázek 25. Meče z Gnězdovských mohyl. Náhodný objev konce 19. stol. (*Русь в IX - X веках 2012, 448, obr. 1*).

Obrázek 26. "Gnězdovský idol". Konec 10. až začátek 11. stol. Olovo, lití. Výška 2,9 cm (*Археологические открытия 1991 – 2004, 2009, 377, obr. 7*).

Obrázek 27. Nálezy z východní části sídliště Gnězdova: 1 – amulet v podobě svazku ze tří železných kos, 2 – rolnička, 3 – polotovary amuletů ve formě kosy, 4 – polotovar amuletu s magickým graffiti (*Археологические открытия 1991 – 2004, 2009, 375, obr. 5*).

Obrázek 28. Předměty zbraně: 1, 2 – rukojetě mečů; 3, 4 – nákončí pochev mečů; 5, 6 – sekery; 7-11 -hroty šípů; 12, 13 – hroty kopí (*Русь в IX - X веках 2012, 260, obr. 16*).

Obrázek 29. Skandinávská skupina šperků: 1 – oválná spona JP 51; 2 – trojcípá spona JP 97; 3 – terčovitá spona typu Terslev; 4 – kruhový závěsek JP 155; 5 – svazek amuletů; 6 – kruhový závěsek JP 159; 7 – zlatý závěsek typu Terslev; 8 – amulet v podobě kola; 9 – amulet ve tvaru ploché ženské figurky (valkýra) (*Русь в IX - X веках 2012, 256, obr. 13*).

Obrázek 30. Poklad. Byl nalezen v roce 2001 (*Русь в IX - X веках 2012, 242, obr. 1*).

10 Seznam zkratek

GBA – označení typů a variant nálezů podle klasifikace G.-B. Aagårda (*Aagård 1984*).

IJ – označení typů a variant nálezů podle klasifikace I. Janssona (*Jansson 1984*).

JP – označení typů a variant nálezů podle klasifikace J. Petersena (*Petersen 1928*).

MGU – Moskevská státní univerzita M. V. Lomonosova (rusky: Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, Moskovskij gosudarstvennyj universitet imeni M. V. Lomonosova).

RAN – Ruská akademie věd (rusky: Российская академия наук, Rossijskaja akadémija naúk, zkracováno РАН).

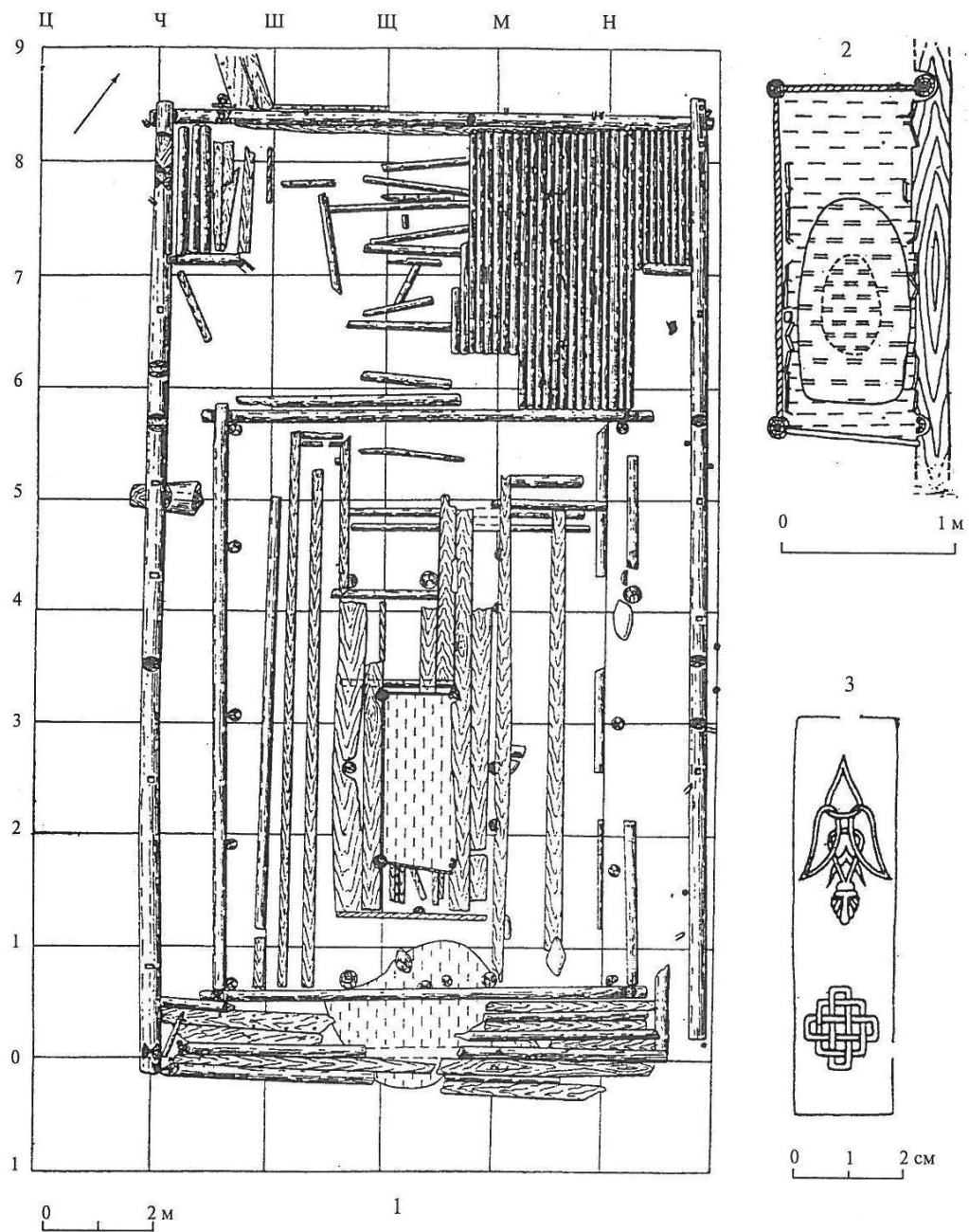
ИИМК РАН – Ústav dějin hmotné kultury Ruské akademie věd (rusky: Институт истории материальной культуры Российской академии наук).

РАН – viz Ruská akademie věd.

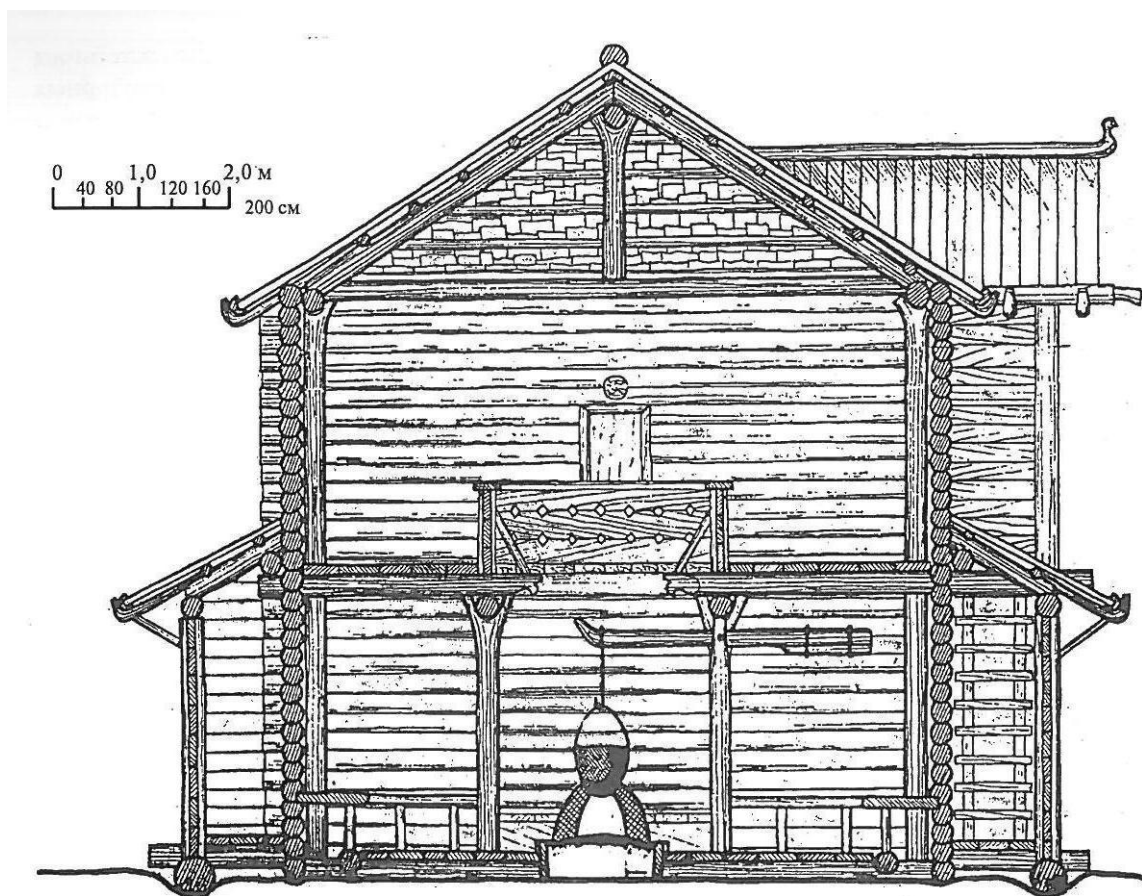
11 Přílohy

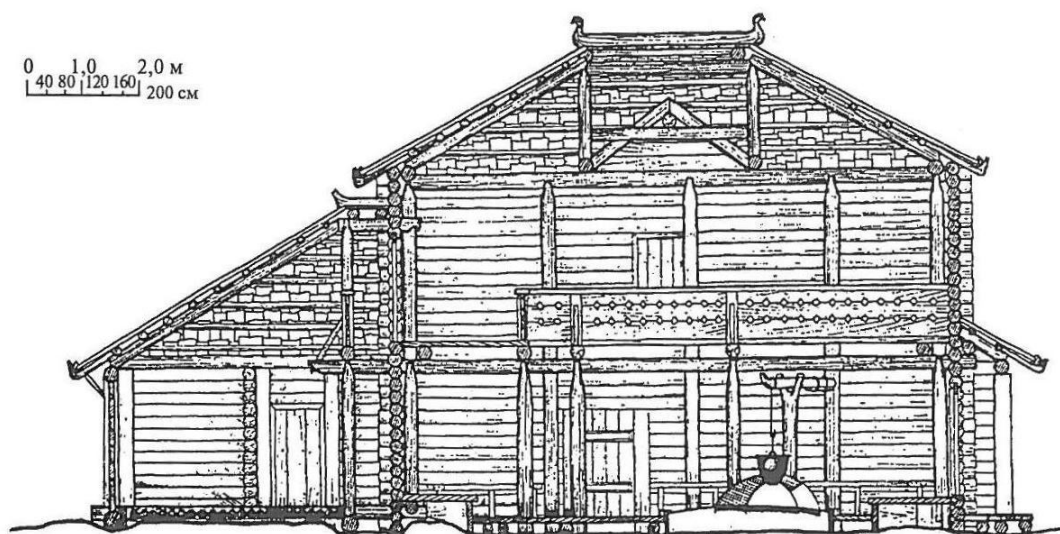
Obr. 1. Mapa hlavních obchodních cest 9.-10. stol. ve východní Evropě. Tečkované čáry – cesty; tečky – města a archeologické lokality (*Русь в IX - X веках 2012, 397, obr. 4*).

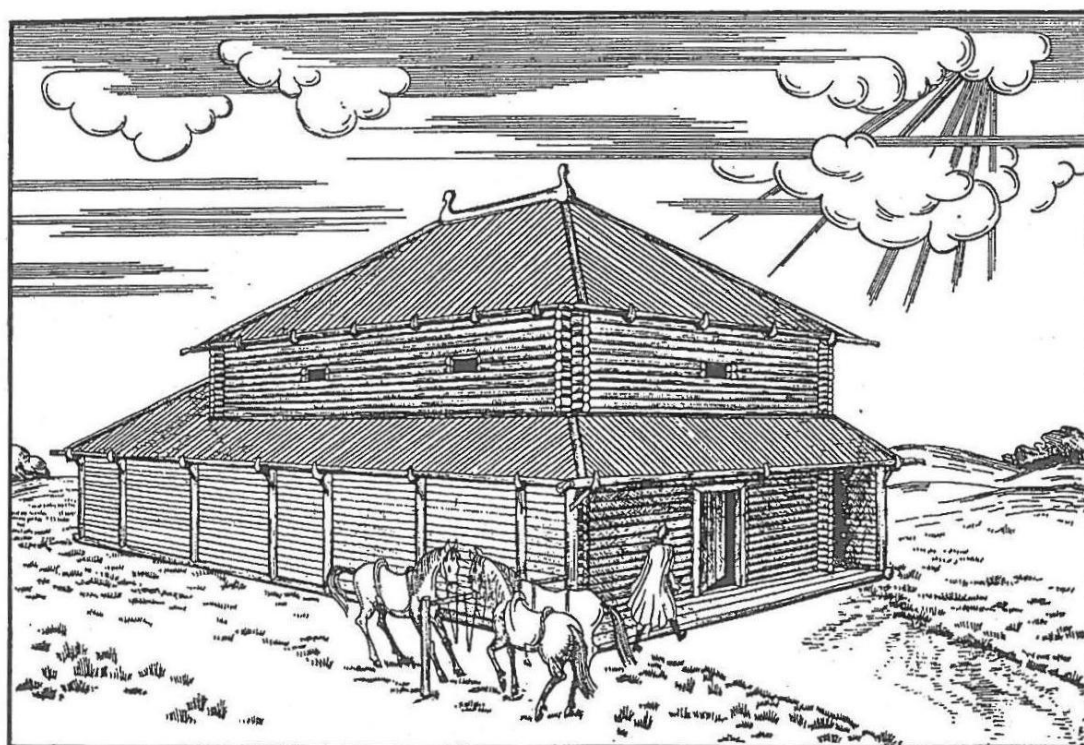
Obr. 2. "Velký dům" Staré Ladogy horizontu E-1: 1 - celkový plán stavby, 2 - plán vytápěcího zařízení, 3 - dřevěný válec s grafickým vyobrazením ve stylu Borre (Рябинин 2002, 16, obr. 1).

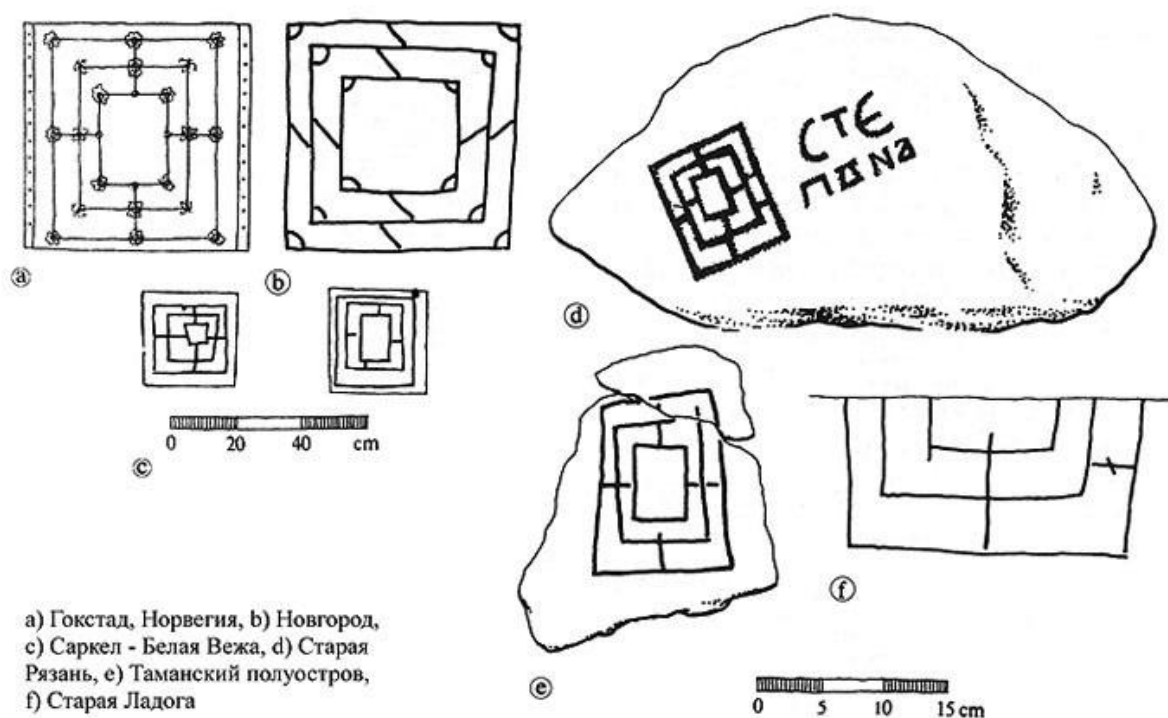
Obr. 3. Rekonstrukce "velkého domu" Staré Ladogy horizontu E-1. Řez I-I (Рябинин 2002, 20, obr. 3).

Obr. 4. Rekonstrukce "velkého domu" Staré Ladogy horizontu E-1. Řez III-III (Рябинин 2002, 22, obr. 5).

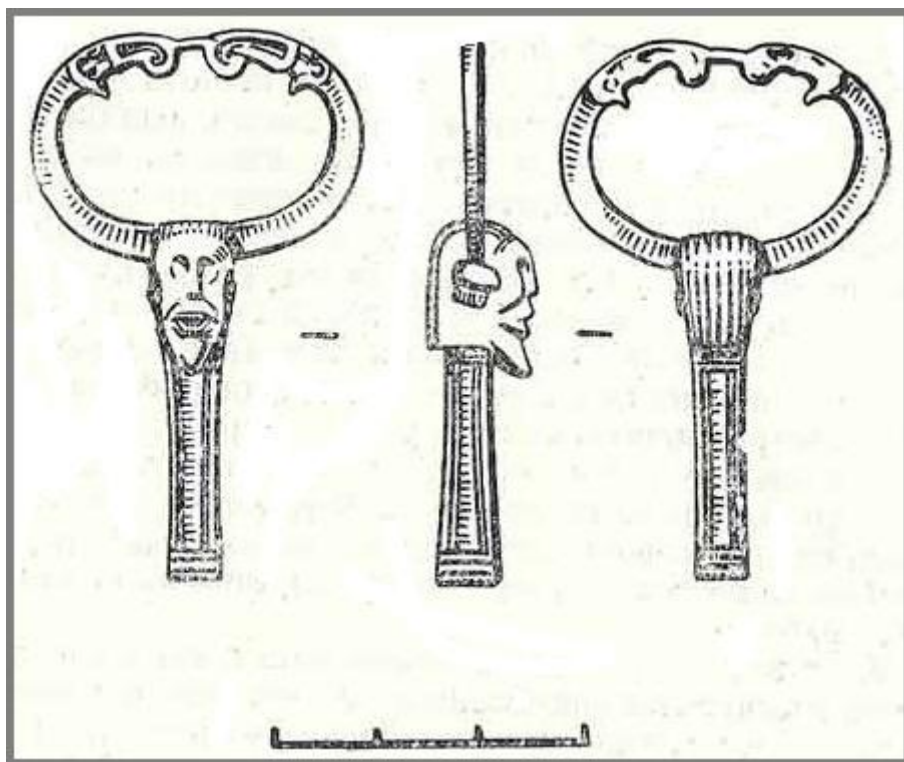
Obr. 5. Rekonstrukce "velkého domu" Staré Ladogy horizontu E-1. Celkový pohled (Рябинин 2002, 23, obr. 6).

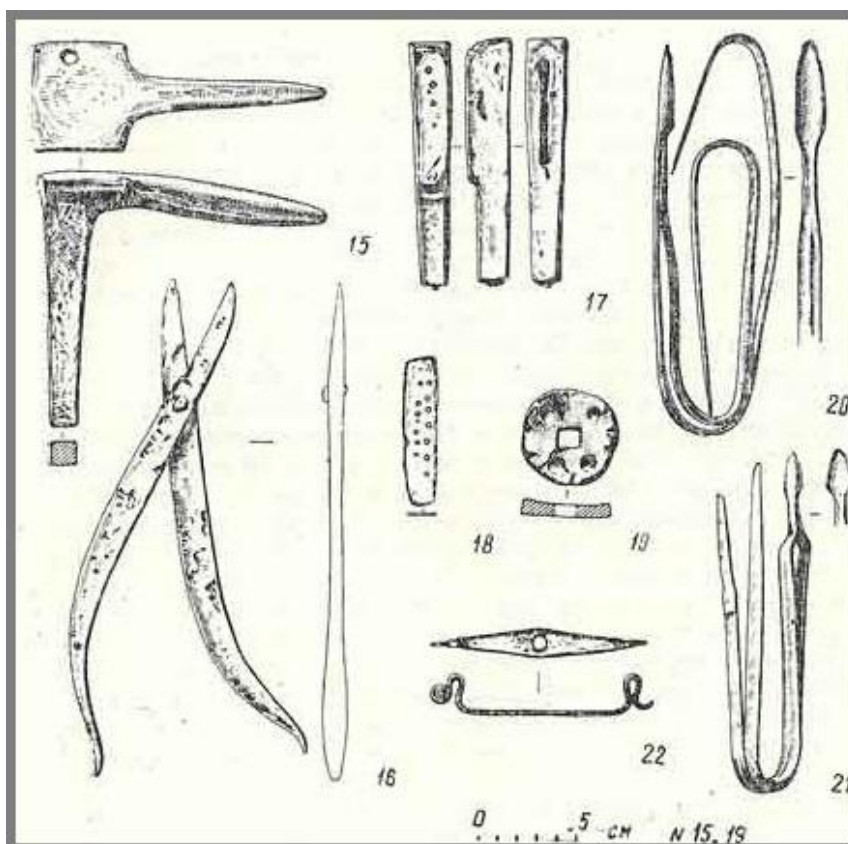
Obr. 6. Desky pro hru "mlýn" a jejich vyobrazení: а) Gokstad, Norsko, б) Novgorod, в) Sarkel–Bělaja Věž, г) Stará Rjazaň, е) Tamaňský poloostrov, ф) Stará Ladoga (Славяне и скандинавы 1986, 119, obr. 49).

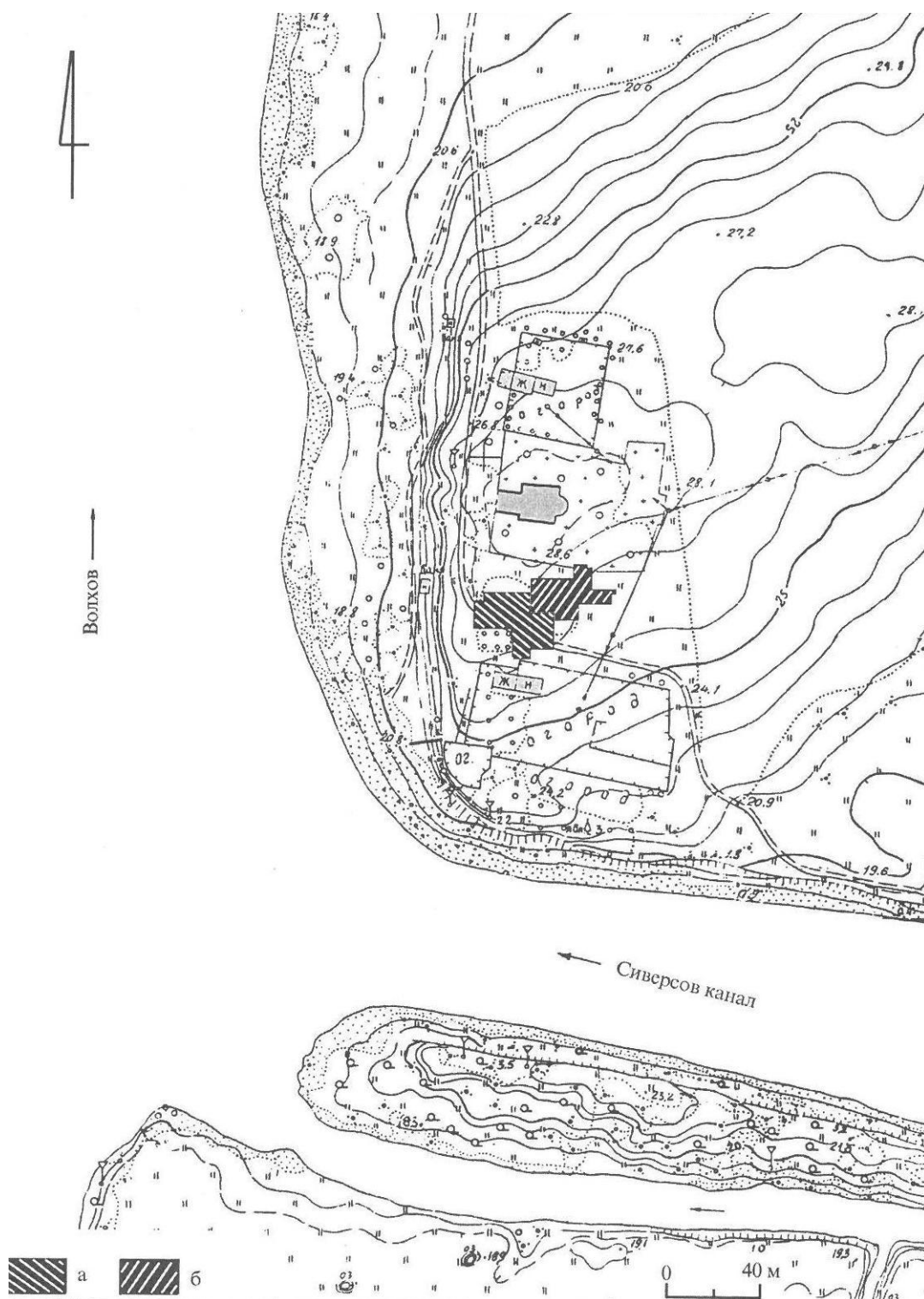
Obr. 7. Skandinávské věci z kulturní vrstvy Staré Ladogy: spona ve tvaru stylizované medvědí hlavy, typická pro ostrov Gotland; rovnoramenná spona typu JP 70-73; bronzový jehelníček (Славяне и скандинавы 1986, barev. obr. 26).

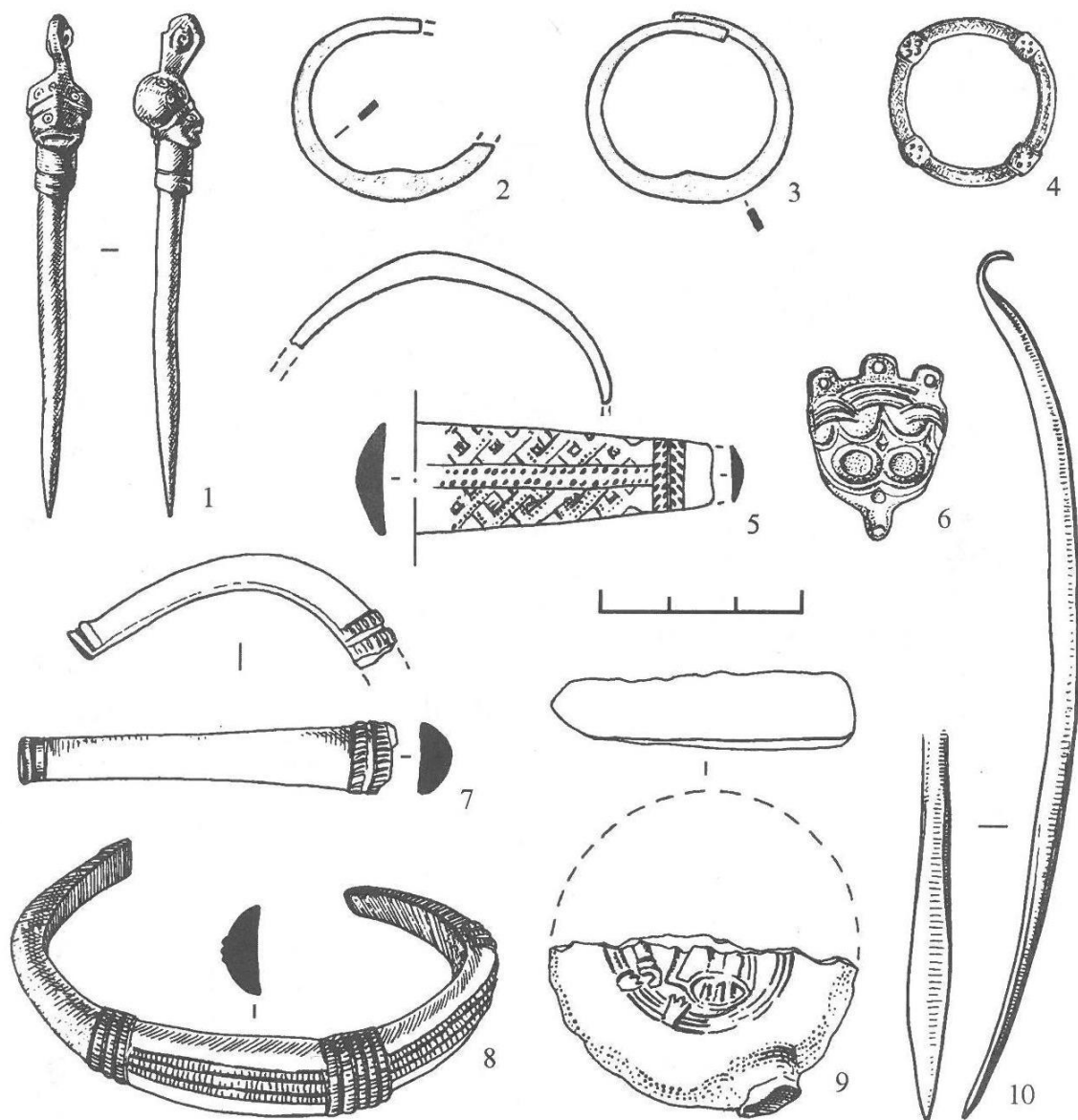
Obr. 8. Poklad řemeslníka ze Staré Ladogy 750-770 let: antropomorfní bronzové vyobrazení (Рябинин 1980, obr. 3).

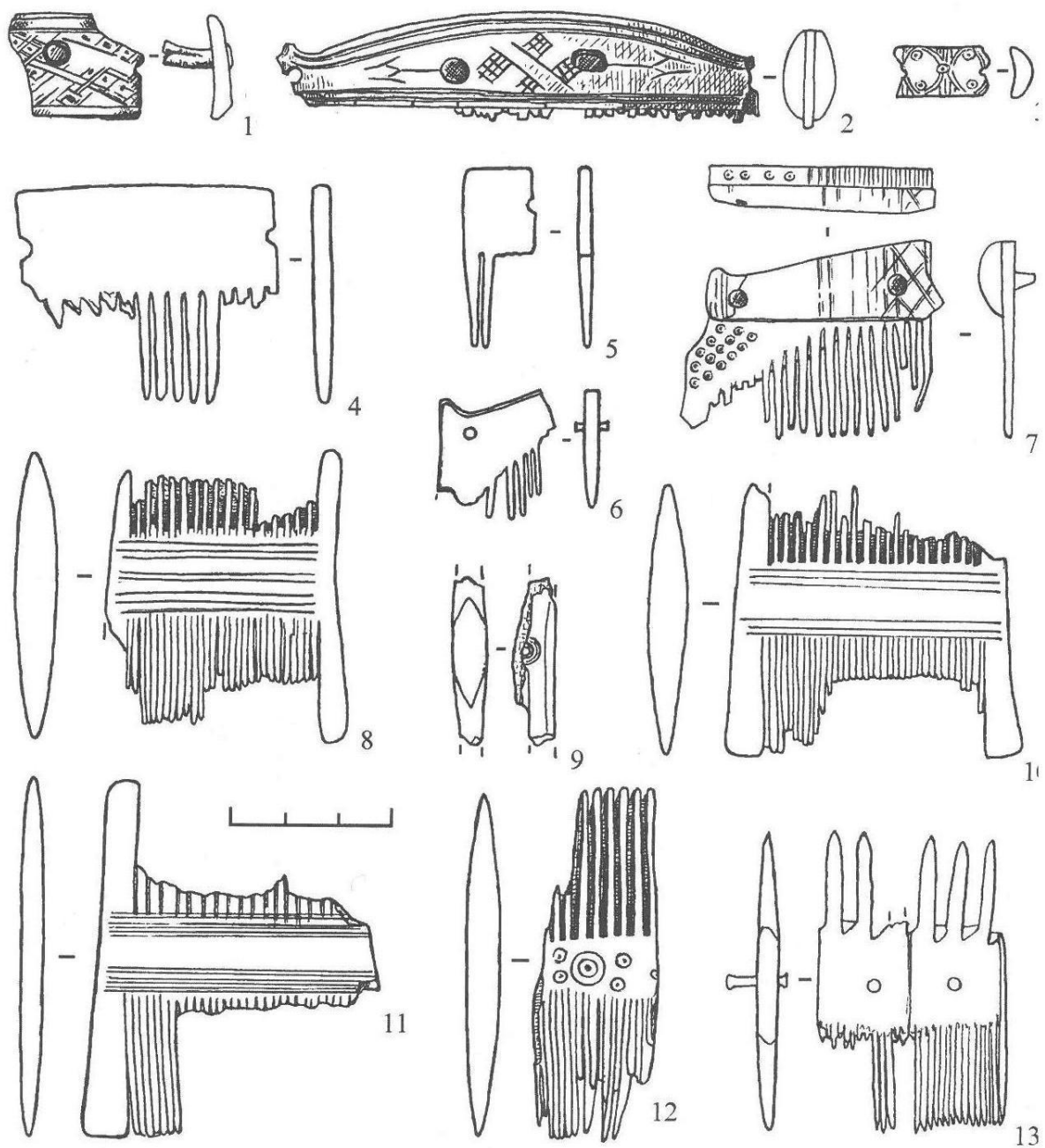
Obr. 9. Poklad řemeslníka ze Staré Ladogy 750-770 let: miniaturní kovadlina (15) a protahovačky na výrobu hřebíků (17-18) (Рябинин 1980, obr. 2: 15-22).

Obr. 10. Plán Rurikova hradiště: **а** – výzkumy z let 1980-1983, **б** – výzkumy z let 1984-1989 (Носов, Горюнова, Плохов 2005, 173, tab. 1).

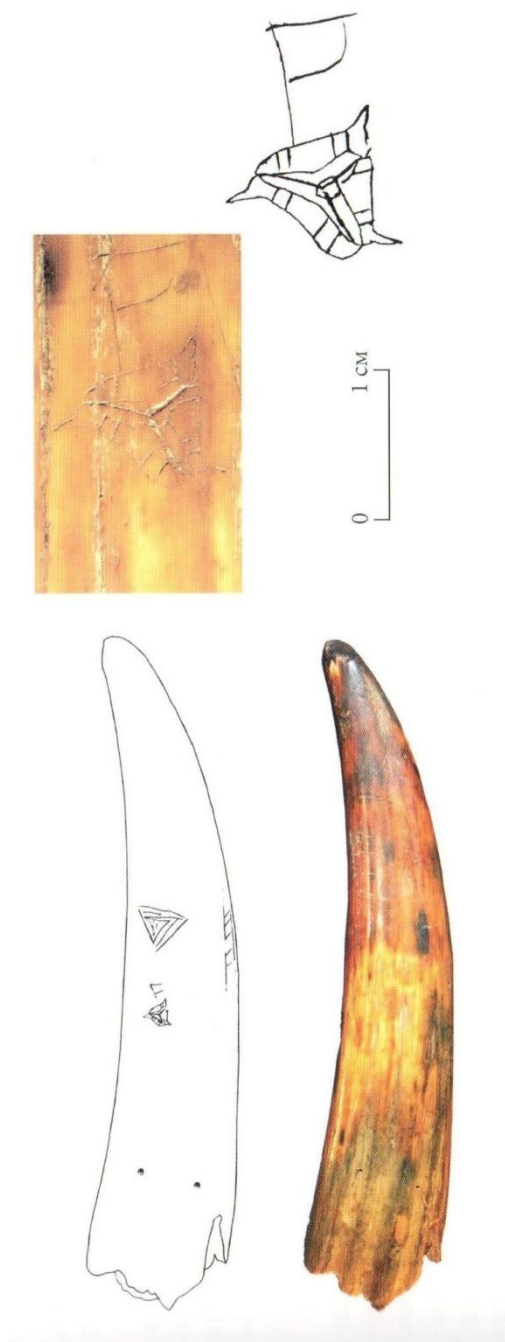
Obr. 11. Nálezy skandinávských typů z Rurikova hradiště (Носов, Горюнова, Плохов 2005, 201, tab. 29).

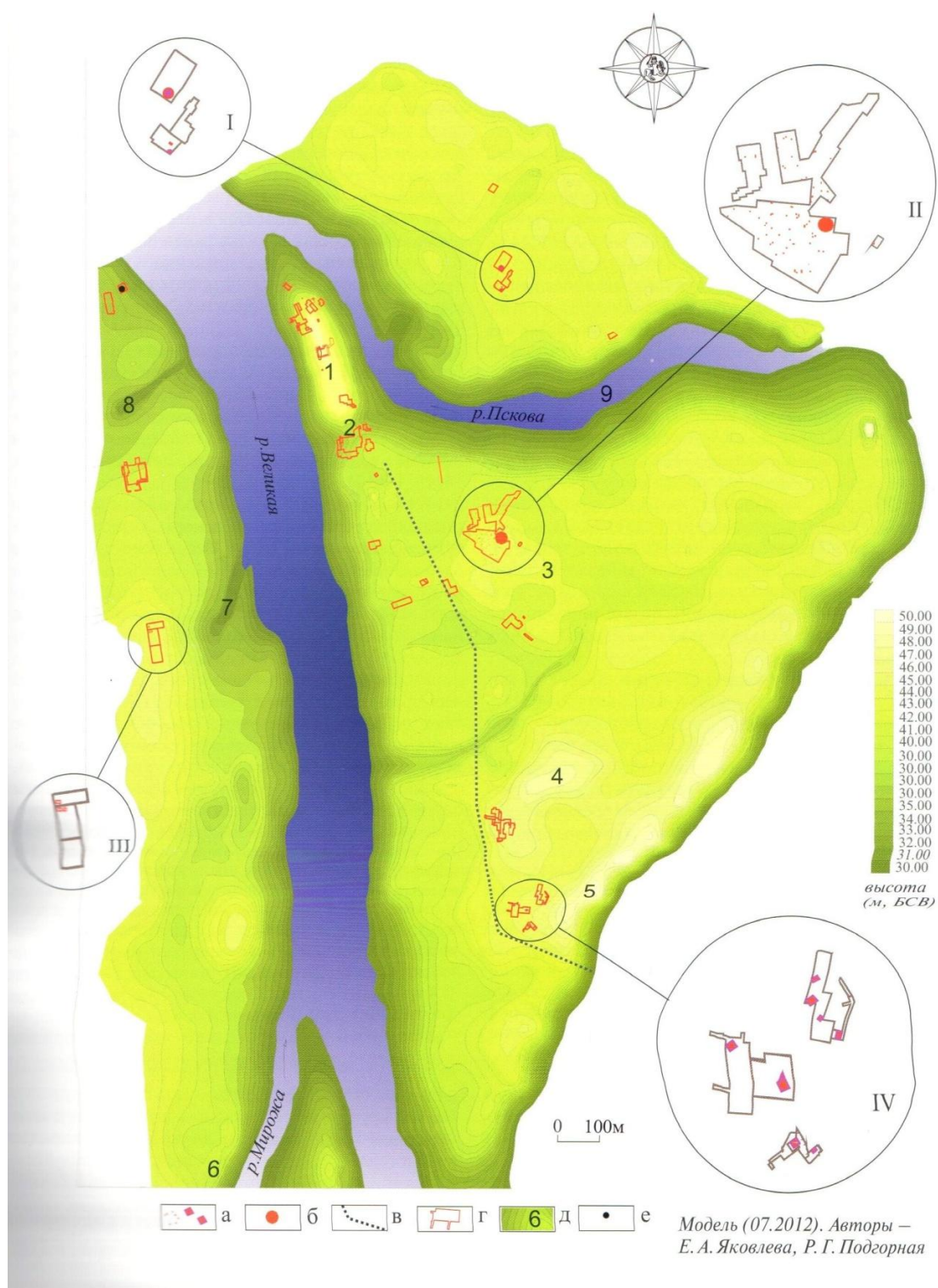
Obr. 12. Kostěné hřebeny z Rurikova hradiště (Носов, Горюнова, Плохов 2005, 205, tab. 33).

Obr. 13. Skleněné korálky z Rurikova hradiště (Носов, Горюнова, Плохов 2005, таб. VIII).

Obr. 14. Kel mrože s vyrytými znaky ("triskelion" a "valknut") z Rurikova hradiště (*Русь в IX - X веках* 2012, 113, obr. 24, 25).

Obr. 15. Model reliéfu Pskova v 9. – 10. stol.: **а** – pohřebiště 9. – 10. stol.; **б** – svatyně; **в** – rekonstrukce silnice jižního směru; **г** – výkopy, které obsahovaly vrstvy 9. – 11. stol.; **д** – objekty starobylého prostředí Pskova (1 – Krom, 2 – Greblja, 3 – návrší Goroděckaja, 4 – Romanova gorka, 5 – návrší Starovozněšenskaja, 6 – rokle údolí řeky Miroža, 7 – rokle Paromenskij, 8 – rokle "naproti kremlu", 9 – Brody); **е** – kultovní objekt (*Русь в IX - X веках 2012, 145, obr. 3*).

Obr. 16. Předměty z výzkumu pohřebiště na návrší Goroděckaja: 1 – amulet, 2 – nákončí pásku ozdobeného ve stylu Borre, 3-4 – přezky. 1-3 – pohřeb č. 57, 4 – pohřeb č. 49. 1, 2, 4 – barevné kovy, 3 – stříbro (*Русь в IX - X веках 2012, 148, obr. 4*).

Рис. 9. Женские украшения
из раскопок некрополя на
«Старовознесенской возвышенности»

а – погребение 1 (Старовознесенский I раскоп, 2003 г.): 1 – крест, 2 – бусы, 3 – подвеска-монета (милиарисий Романа II), 4 – подвеска-маска, 5 – подвеска-лунница, 6 – подвеска-маска, 7 – подвеска-монета (милиарисий Романа II и Константина VII). 1, 4, 6 – серебро; 2 – стекло, серебро; 3, 5, 7 – серебро, золочение.

б – погребение 3 (Старовознесенский IV раскоп, 2006 г.): 1 – фибулы овальные двускорлупные, 2 – фибула кольцевидная с завязанными концами и цепочкой, 3 – фрагмент полый бусины с зернёным и сканным орнаментом, 4 – подвеска;

1 – бронза, золочение, 2–4 – серебро.

Псковский музей-заповедник

Obr. 17. Ženské šperky z výzkumu pohřebiště na návrší Starovozeněšenskaja: **a** – pohřeb č. 1 (1 – křížek, 2 – korálky, 3 – závěsek-mince, 4 – závěsek-mask, 5 – závěsek-lunice, 6 – závěsek-mask, 7 – závěsek-mince); **б** – pohřeb č. 3 (1 – oválné spony, 2 – spona s kruhovou obručí se svázanými konci a s řetízkem, 3 – fragment dutého korálku zdobeného filigránem a granulací, 4 – závěsek) (*Русь в IX - X веках 2012, 152, obr. 9*).

Obr. 18. Stříbrný závěsek se znaky Rurikovců z pohřebiště na návrší Starovozněšenskaja (*Русь в IX - X веках 2012, 153, obr. 10*).

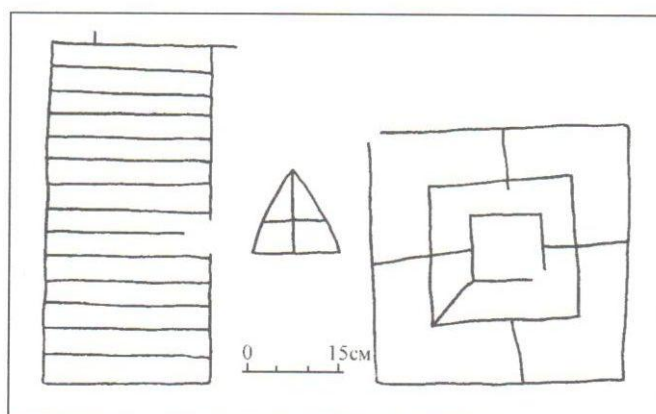
Obr. 19. Oválná křemenná křesadla Izborska (*Русь в IX - X веках 2012, 131, obr. 14: 1, 2*).

Obr. 20. Bronzová rovnoramenná spona (*Русь в IX - X веках 2012, 134, obr. 16: 5*).

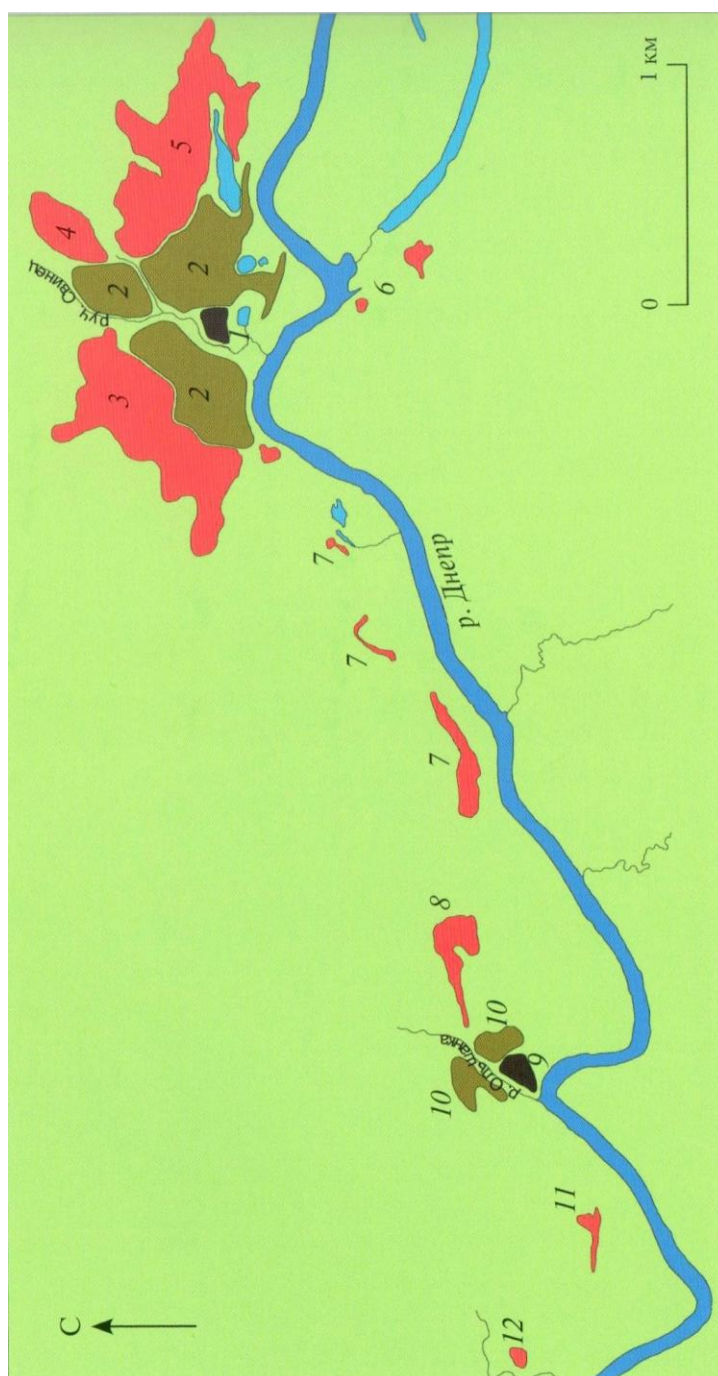
Obr. 21. Prstencová udidla s parohovými bočnicemi uzdy, zdobenými pletencovým ornamentem (*Русь в IX - X веках 2012, 135, obr. 18*).

Obr. 22. Kamenná deska s geometrickými obrazci (*Седов 2007, 40, obr. 16*).

Obr. 23. Korálky z Izborska (*Cedov 2007, barev. obr. 8: 1-3, 6-10*).

Obr. 24. Schéma Gnězdovského komplexu archeologických lokalit: 1 – Centrální hradiště, 2 – Centrální sídliště, 3 – Centrální mohylová skupina, 4 – Gluščenkovskaja mohylová skupina, 5 – Lesnaja mohylová skupina, 6 – Lěvoběřžnaja mohylová skupina, 7 – Dněprovskaja mohylová skupina, 8 – Ol'sanskaja mohylová skupina, 9 – Ol'sanskoje hradiště, 10 – Ol'sanskoje sídliště, 11 – Zaoľ'sanskaja mohylová skupina, 12 – Nivljanskaja mohylová skupina (*Русь в IX - X веках 2012, 244, obr. 2*).

Obr. 25. Meče z Gnězdovských mohyl. Náhodný objev konce 19. stol. (*Русь в IX - X веках* 2012, 448, obr. 1).

Obr. 26. "Gnězdovský idol". Konec 10. – začátek 11. stol. Olovo, lití. Výška 2,9 cm
(*Археологические открытия 1991 – 2004, 2009, 377, obr. 7*).

Obr. 27. Nálezy z východní části sídliště Gnězdova: 1 – amulet v podobě svazku ze tří železných kos, 2 – rolnička, 3 – polotovary amuletů ve formě kosa, 4 – polotovar amuletu s magickým graffiti (*Археологические открытия 1991 – 2004, 2009, 375, obr. 5*).

Obr. 28. Předměty zbraně: 1, 2 – rukojetě mečů; 3, 4 – nákončí pochev mečů; 5, 6 – sekery; 7-11 – hroty šípů; 12, 13 – hroty kopí (Русь в IX - X веках 2012, 260, obr. 16).

Obr. 29. Skandinávská skupina šperků: 1 – oválná spona JP 51; 2 – trojcípá spona JP 97; 3 – terčovitá spona typu Terslev; 4 – kruhový závěsek JP 155; 5 – svazek amuletů; 6 – kruhový závěsek JP 159; 7 – zlatý závěsek typu Terslev; 8 – amulet v podobě kola; 9 – amulet ve tvaru ploché ženské figurky (valkýra) (*Русь в IX - X веках 2012*, 256, obr. 13).

Рис. 1. Денежно-вещевой клад 2001 г.
(случайная находка, ГИМ 110384, оп. 2762)
Фото С. А. Авдусиной и А. М. Красниковой

Obr. 30. Poklad. Byl nalezen v roce 2001 (*Русь в IX - X веках* 2012, 242, obr. 1).